

Landsognene.

Kegenæs Sogn bestaaer af en Halvø, der ved en smal Landtunge "Draget" ("Dreiet") er forbunden med Lysabild Sogn og forøvrigt heelt omgivet af Lille-Belt med Hørup-Hav. Kirken sydvestligt i Sognet, 1 Miil sydøst for Sønderborg i lige Linie, hvorimod Afstanden fra Sønderborg ad Landeveien til Kegenæs Kirke er 3 1/4 Mile Arealet, ca. 3330 Tdr. Land, er fladt med enkelte steile, dog ikke høie Brinker langs Beltet; Sognet har tidligere været tæt begroet med Skov, men er nu aldeles skovløst; Jordsmonnet er af god muldet Beskaffenhed, paa enkelte Steder noget sandet. Midt paa Halvøen ligger den lille nu næsten udtørrede Hartsø. Mindre Bugter af Hørup-Hav kaldes Bolsvig og Gaasevig; Sognets vestligste Pynt kaldes Kegenæs-Ende.

I Sognet: Kegenæs Kirke (med but Taarn, ikke hvælvet), der med Præstegaard og Skole ligger tæt nord for Byen Sønderby med Kro og Teglværk; endvidere Byen Østerby med Kro, Fattighuus og Vindmølle; de øvrige Eiendomme i Sognet ligge meget adspredt og ere deels udflyttede fra de to nævnte Byer, deels Parceller af de nedlagte Domanialgodser Hjortholm og Nygaard;

Hovedparcellen af Hjortholm har 86 Skattetønder, Hovedparcellen af Nygaard kun 30 Skattetønder. Benævnelser paa endeel af de øvrige Steder ere Vesterby, Vestermark, Grønnemark, Vesterkobbøl, Torsthoved, Midtekobbøl, Skoven, Kongenshoved, Bøgehoved, Kronborg, Damkobbøl, Søndertrænge, Nymark, Lillekobbøl, Bjørneodde, Sønderkobbøl og Bredsteen med Skole; endvidere 3 Vindmøller og Kegenæs Fyretablisement; paa Halvøens Nordvestside er et Færgehuus, hvorfra Overfart til Høruphav 1/4 Miil. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 21 1/2 Gaarde, 5 1/4 Gaarde, 124 Huse med Jord og 20 Huse uden Jord.

Indvaanere: 1015. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeri og Søfart drives noget.

Sognet hører under Als Sønderherreds Jurisdiction (Sønderborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Sønderherreds Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 43de, 44de, 45de, 46de, 47de og 48de Lægd. Sognet er indeelt i 4 Districter, nemlig Sønderby, Østerby, Hjortholm og Nygaard, hvoraf de 3 første udgjøre Hjortholm Lehn med 2 Synsmænd, det 4de hører til Nygaards Lehn i Lysabild Sogn. Kirken, der ikke

har nogen Indtægt af Tiender, vedligeholdes af Renterne af en Capital paa 2466 Rd. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen. Indtægterne kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1700 Rd.

Kegenæs Fyr er beliggende 76 Fod over Havets Overflade og er et fast Fyr af 5te Orden med Lindseapparat; Lysvidde 2 3/4 Miil.

Fordum var hele Halvøen bedækket med Skov, og efter Jonas Hoyers Beretning kunde ved Aar 1595 1600 Sviin her blive mædskede; den blev først ryddet 1615 og Kirken samtidig bygget af Hertug Hans den Yngre, der lod bygge to Byer, Sønderby og Østerby, hver paa 20 Huse, og Gaardene Hjortholm (Hirschholm) og Nygaard (Nienhof), som bleve parcelerede 1765. Efter Hertug Hans's Død 1622 kom Kegenæs til den sønderborgske Andeel i Arven, og blev med samme kongelig 1667.

Ved Hjortholm bemærker D. Atl., at dette Gods skal i forrige Tider have været pantsat til en Junker Ratlau, "som tyranniserede Undersaatterne og især misbrugte Konerne, hvis Mænd deraf endnu kaldes de Kekenis-Junkere. Denne Ratlau havde til sit Forsvar bygget et lidet Fort, hvoraf endnu ere Rudera."

"Nachrichten von der Halbinsel Kekenis, der Räuberburg Kapburg und dem fürstlichen Gute Kekenisgaard", mitgetheilt von Schmidt in Sonderburg, Prvb. 1831. II. S. 307. See og om Kayborg og Kaynæsgaard Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 292.

Lysabild Sogn hører deels til Augustenborg Herred, deels til Als Sønder-Herred og er omgivet af Hurup og Tandslet Sogne samt af Lille-Belt og Hørup-Hav; ved Draget er Sognet landfast med den Halvø, der udgjør Kegenæs Sogn. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 Mile østsydøst for Sønderborg og 3 1/4 Mile sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 6168 Tdr. Land, er bølgeformigt bakket med jevnt Affald mod Havet; Sognet er skovløst og har Mangel paa Moser; derimod findes ret gode Enge, især i den sydlige Deel, hvor der strækker sig en større sumpig Engstrækning, hvis nordlige Deel kaldes Birk og sydlige Deel Pøl; her ligger den lille Lysabild-Sø og tvende mindre Smaasøer. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet og mod Sydøst af sandmuldet Beskaffenhed. Flere mindre Bække falde deels i Beltet, deels i Hørup-Hav; den største er Humbækken, der falder i en Bugt af Beltet, Hummelvig. Landeveien fra Sønderborg til Mommark Færge passerer Sognets nordlige Deel.

I Sognet: Byerne Lysabild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, den spredt liggende By Lysabildskov med Skole og Vindmølle, Store- og Lille-Mommark med 2 Vindmøller, hvoraf den ene kaldes Hedemølle, Teglværk og Mommark Færgegaard, hvorfra Overfart til Søby paa Ærø 1 1/2 Miil, Sarup, Skovby med Kro, Balle, Fjelby og Vibøge; Hovedgaarden Kegenæsgaard med 395 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Ny-Pøl med Humbæk Vandmølle, Gammel-Pøl, Pommersgaard, Kobbertoft, Taskelund og Vibæk Vind- og Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1

Hovedgaard, 90 Heelgaarde, 1 1/4 Gaard., 95 Huse med Jord og 40 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 1 Hovedgaard, 19 Gaarde og 31 Huse.

Indvaanere: 1660. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeri og Søfart, hvortil findes god Leilighed, drives kun lidet.

Under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg) og Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) høre af Byerne Lysabild og Lysabildskov 19 Gaarde og 17 Huse, hele Byerne Store- og Lille-Mommark, Sarup, Ny- og Gammel-Pøl, Kobbertoft 3 Huse og Hovedgaarden Kegenæsgaard; under Als Sønder Herreds Jurisdiction (Sønderborg) og Sønder-Herreds Huusfogeddistrict (Nordborg) høre af Byerne Lysabild og Lysabildskov 9 Gaarde og 16 Huse, hele Byerne Skovby, Balle og Fjelby samt Vibøge. Hele Sognet hører under Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 38te, 39te, 40de, 41de og 42de samt 77de, 78de, 79de, 80de, 81de, 82de og 83de Lægd. Hver By med Tilliggende udgjør et Bydistrict med en Byforstander; dog udgjøre Byerne Balle, Skovby og Fjelby eet Grandelag med ikkun 2 Byforstandere Hver Jurisdiction danner et Synsmandsdistrict med 2 Synsmænd. En Deel af Kegenæs Sogn (see dette) hører til Sønder-Herreds Synsmandsdistrict.

Kirken vedligeholdes for Kirketienden.

Lysabild Kirke er høitliggende, stor og smuk, med et 150 Fod høit Taarn, der tjener til Sømærke. Kirken selv har dobbelte Hvælvinger, der bæres af Søjler. Alterbladet er en Copie efter Rubens, forestillende Nedtagelsen af Korset.

Sognets Navn skrives i D. Atl. og oftere Lysabbel. I et Document af 22de Octbr. 1245 nævnes blandt flere Byer paa Als Lysabild ("Liusapeld"), Vibøge ("Wibøki") og Fjelby ("Fialbothæ"), hvor Hertug Abel og Christoffer overlod deres Broder Kong Erik Plovpenning en Deel af Arven efter deres Fætter Grev Albert af Orlamünde (Suhms Danm. Hist. X. S. 965).

Kirken skal være bygget af en Herremand, der boede paa det Sted, hvor den staaer (Voldsporene vare endnu synlige indtil 1841, da Kirkegaaarden planeredes), til Sone for et paa en anden Adelsmand, der boede paa Abbelhoved, begaaet Mord.

Længere hen i Tiden kom denne Kirke i et eget Ry. efterat her var oprettet et Helligblods-Capel, som der siges, til Minde om den danske Admiral Iver Bryskes Nederlag ved Mommark ved et Angreb paa Als 1421; hertil skete hyppige Valfarter, da Pilegrimsreiserne til Wilsnach i Brandenburg vare ophørte, hvorved Kirken berigedes, og et efter Capellet benævnet Marked opkom, hvilket senere er forlagt til Nordborg. Kirkens Taarn var forhen 18 Alen høiere og meget smukt.

Kegenæsgaard nævnes allerede 1373, da Jon Thormendson overgav Kong Valdemar Atterdag to Breve, hvorved Hertug Henrik af Sønder-Jylland havde

pantsat ham Kegnæs Gaard og sit Gods i Stouby for 200 Mark lybsk (see Suhms Danm. Hist. XIII. S. 712).

Senere blev Gaarden kongelig, og Kong Christian IV. skjænkede den til sin Livkarl eller Kammertjener Thomas Kylling.

Efter ham kom Hertug Hans den Yngre ved Kjøb i Besiddelse af Kegenæsgaard, udvidede og forbedrede Godset betydeligt, og byggede et Slot paa 2 Etager, som var omgivet med dybe Grave, hvoraf der endnu findes Spor. Det forblev i hans Familie, indtil Hertug Christian Adolf 1667 for Gjæld maatte overlade det med sine øvrige sønderborgske Besiddelser til Kongen.

Frederik V. lod 1758 den forfaldne Bygning nedbryde, den nuværende opføre og Gravene tildeels opfylde. 1764 blev Godset overdraget Hertug Frederik Christian af Augustenborg som Fideicommiss, og forblev derefter i hans Familie, indtil det 1852 tilligemed de andre augustenborgske Besiddelser kom under Kronen. Statskassen solgte det 1857 for 126,100 Rd. til Forpagter Andersen. Gaarden ligger meget lavt og har ofte lidt af Oversvømmelser, navnlig 1594, 1594, 1793 og 1885.

Da Tordenskjold paa et Besøg her 1718 hos Hertugen af Augustenborg, hvor han bivaanede en Jagt, red over den forfaldne Vindebro, gik den itu under ham, og hans Hest druknede i Borggraven.

Om Borgen Lysabild see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 312 ff.

Tandslet Sogn omgivet af Hørup, Kettinge og Lysabild Sogne samt af Lille-Belt og Høup-Hav. Kirken vestligt i Sognet, 1 1/2 Miil øst for Sønderborg og 2 3/4 Mile sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 3774 Tdr. Land, er bølgeførmig bakket med endeel smaa Bønderskove spredt over Sognet; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Landeveien fra Sønderborg til Mommark Færgen passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Tandslet med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro (Byen ligger spredt og forskellige Dele af den føre Navn af Holballe, Tandsgaard og Pilene, længere bortliggende Dele ere Tandsholm og Tandshede), Ærtebjerg med Kro, ligger ligeledes spredt med Randsbjerg, Ærtebjergskov og Thorshavn, Over- og Neder-Jestrup med Pæleværk, Tandselle med Skole, Lebøl med Skole og Kro, de mindre Byer Lebølgaard og Lebølløkke; særskilt benævnte Steder ere Jestrupgaard, Favrholt, Elleholt, Steensgaard med Vindmølle, Svens Vandmølle og Lebøl Vindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 51 Heelgaarde, 2 1/2 Gaarde, 98 Huse med Jord og 6 Huse uden Jord samt 2 Vindmøller og 2 Vandmøller. Udenfor Byerne ere beliggende 7 Gaarde og 57 Huse.

Indvaanere: 1274. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeri og Søfart giver noget Erhverv. Afsætningen af Frugt er ikke ubetydelig.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner 7 af Amtets Lægder, nemlig Nr. 70 - 76. Sognet er deelt i 6 Grandelag, hvert med en Forstander. Det har 3 Synsmænd for Gammelgaards Lehn og 1 for Maibølgaards Lehn (Lebøl med Udflyttere).

Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Sognet eier 2 Legater, hvert paa 480 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende, der ei nyde Understøtelse af Fattigvæsenet. Til Lebøl Skoledistrict hører Byen Mintebjerg i Hørup Sogn.

Kirken er en temmelig anseelig Bygning, opført af Kampesteen, med et lille Spiir over Choret, men uden Taarn. Paa Kirkegaarden et Klokkehuus af Træ. Choret ender i en Halvrunding.

Den 20de Novbr. 1183 skjenkede Hertug Knud, Kong Valdemar den Stores Søstersøn, to Bol i "Tandislete" til St. Knuds-Kloster i Odense (see Suhms Danm. Hist. VIII. S. 37). Paa flere Steder i den adspredt liggende By har der staaet adelige Gaarde, af hvis Befæstninger der endnu findes Spor, saasom Tandsgaard, Elholm, Steensgaard, Jestrupgaard o. fl.

Om Tandsgaard og Steensgaard see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 313.

Hørup Sogn omgivet af Ulkebøl, Kettinge og Tandslet Sogne samt af Hørup-Hav. Kirken midt i Sognet, 1 Miil østnordøst for Sønderborg og 2 Mile sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 4914 Tdr. Land, er høitliggende, bølgeformig bakket, med Domaineskoven Lambjerg-Indtægt, 127 Tdr. Land, og endeel smaa Bønderskove spredt over Sognet; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Den lille Pulverbæk med Miangsø danner Grændsen mod Nord. Landeveien fra Sønderborg til Mømmark Færge passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hørup, deelt i Hørup-Overby med Kirke, Skole og Vindmølle, og Hørup-Nederby med Præstegaard, Hørup-Hav med Færgehuus og Kro, herfra Overfart til Halvøen Kegenæs 1/4 Miil., Lambjerg med Fattighuus, Lambjergskov, Miang, Maibøl med Kro, og Mintebjerg; Hovedgaarden Maibølgaard: særskilt benævnte Steder ere Bromølle Kro, Tomlhøve, Mailed, Mianghøi, Maibøllykke, Bjørnemoose, Ryde, Skaartofte, Hørupriis, Skivegaard, Paradisgaard, Hørlykke, Røi og Mintebjerghav. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 55 Heelgaarde, 3 3/4 Gaarde, 11 1/2 Gaarde, 69 Huse med Jord og 52 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 1 Hovedgaard, 17 Gaarde og 31 Huse.

Indvaanere: 1369. Landbrug er Hovederhvervet. Beboerne af Byen Høruphav ernære sig næsten udelukkende ved Fiskeri og Søfart. Ved Skovarbeide haves nogen Fortjeneste.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner 9 af Amtets Lægder, nemlig 61 - 69. Sognet har 3 Synsmænd for Ladegaards Lehn og 1 for Maibølgaards Lehn (Mintebjerg fælles med Lebøl i Tandslet Sogn); 6 Bydistricter eller Grandelag, hvert med en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Sognet eier 3 mindre Legater; Renten af det største Legat paa 400 Rd. uddeles til værdige Trængende.

Kirken, forhen helliget St. Jørgen, ligger høit nord for Kirkebyen, er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen, har Taarn, hvælvet i Choret, fladt Loft i Skibet; paa Nordsiden er indmuret en Steen, hvori er udhugget 2 Løver, mellem hvilke et Menneskehoved.

Maibølgaard er oprettet 1640 af Hertug Johan Christian af Sønderborg af 5 Bøndergaarde i de nærmeste Byer; 1667 kom den med de øvrige sønderborgske Besiddelser til Kongen; 1764 blev den af Kong Frederik V. overdraget Hertug Frederik Christian af Augustenborg, og 1852 kom den atter tilligemed de andre augustenborgske Besiddelser under Kronen.

Ulkebøl Sogn omgivet af Hørup Sogn, Augustenborg-Fjord, Alssund med den lille Kjær-Vig og Lille-Belt med Hørup-Hav, samt af Sønderborg Bymarker. Kirken østligt i Sognet, 1/2 Miil nordøst for Sønderborg og 2 Mile sydsydøst for Nordborg. Arealet, ca. 7526 Tdr. Land, er bølgeformigt, højtliggende med brattere Affald mod Alssund og Beltet og jevnt skraanende mod Augustenborg-Fjord; i Sognet ligge Domaineskovene Sønderskov, 728 Tdr. Land, Madeskov, 35 1/2 Td. Land, Arnkil-Frede og Folekobbel, 130 Tdr. Land, og Arnkil-Mai, 21 Tdr. Land, foruden nogle mindre private Skove. Jordsmonnet er af god leermuldet Beskaffenhed, ofte fortrinligt. Sognets nordligste Pynt kaldes Arnkilsøre. Landeveien fra Sønderborg til Nordborg og til Mommark Færge passere Sognet.

I Sognet: Byerne Ulkebøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Spang Kro med Grynmølle, Kjær med Skole, Sundsmark, Vollerup med Kro, Klintage og Mølby med 4 hollandske Vindmøller (denne By er ifølge sin Beliggenhed at betragte som en Deel af Kjøbstaden Sønderborg); Hovedgaardene Rønhave med et Areal af 540 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand; Ladegaard med et Areal af 560 Tdr. Land; Samlinger af Beboelser og særskilt benævnte Steder ere Ulkebøl-Nørre- og Vestermark, Kjær-Vestermark, Hestehaven, Ormtofte med Kro, Steenholt, Baadsager, Lysemose, Klandsager, Heslegaarde, Æblegaard, Skovridergaarden i Sønderskov, Skovfogedhusene i Sundsmark og Arnkil. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Hovedgaarde, 55 Heelgaarde, 3 3/4 Gaarde 11 1/2 Gaarde, 123 Huse med Jord og 44 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende de 2 Hovedgaarde, 38 Gaarde og 19 Huse.

Indvaanere: 1985. Landbrug er Hovederhvervet. Nogen Fortjeneste haves ved Søfart, Fiskeri og Skovarbeide. Beboerne af Byen Mølby ernære sig hovedsagelig ved Dagleie i Sønderborg.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner 10 af Amtets Lægder, nemlig Nr. 51 - 60. Sognet har 4 Synsmænd, 2 for Rønhave Lehn og 2 for Ladegaards Lehn. Hver By har en Forstander. Kirken eier en Capital paa 12,148 Rd. og har i aarlig Tiende 52 Tdr. Byg og 87 Tdr. Havre.

Ulkebøl Kirke er en af Slesvigs smukkeste, lyseste og rummeligste Landsbykirker, bygget af Muursteen, Taarn i Vest og et lidet Spiir i Øst, Orgel, en meget gammel Altertavle af Billedhuggerarbeide ophængt i Kirkens vestre Ende.

Byerne Ulkebøl og Klinting nævnes begge i første Halvdeel af det 13de Aarhundrede, den første ("Ulkebøllæ") i et Document af 1245 (jfr. Lysabild Sogn), den anden ("Clintyngy") som Kongsgods i Jordebogen 1231.

Ladegaarden ved Sønderborg, til hvis Slot det forhen hørte (fortydsket Langenvorwerk) kom 1667 med den sønderborgske Andeel til Kongen; 1764 blev Godset givet til Hertugen af Augustenborg, hvem det allerede 1746 var blevet overladt paa Livstid, og 1852 kom det tilligemed de andre augustenborgske Besiddelser under Kronen. Godset var oprindelig kun lille, men efterhaanden bleve forskjellige Strækninger af Byerne Ulkebøl, Vollerup og Sundsmark lagte dertil. Fra 1760 til 1805 var her et Stutteri. 1860 købte Staden Sønderborg Ladegaarden med 676 Tdr. Land á 240 kvadrat Roder for 180,000 Rd.

Rønhave (fortydsket Rønhof) var i gamle Dage en fast Borg, som i et Par Aarhundreder tilhørte Familien Holck, der 1590 solgte den til Hertug Hans den Yngre, som forøgede Gaarden ved at nedlægge en By Skovhuse, hvoraf endnu findes Spor nord for Rønhave. Ligesom Ladegaard og flere andre. Gaarde kom Rønhave 1764 til Hertug Frederik Christian af Augustenborg og 1852 under Statskassen, som i 1855 solgte den for 160,000 Rd. til Enkefrue Berling; den eies nu efter dennes Død af hendes Svigersøn Orlogscapitain Møller.

Kettinge Sogn strækker sig i en temmelig smal Strimmel tværs over Øen og er omgivet af Augustenborg, Hørup, Tandslet, Asseballe og Notmark Sogne samt af Lille-Belt og Augustenborg-Fjord med Kettinge-Nor og Sebelev-Nor. Kirken nordvestligt i Sognet, 1 1/4 Miil nordøst for Sønderborg og 2 Mile sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 3348 Tdr. Land, er bølgeformig, bakket, med Domainskoven Blomeskobbel ved Beltet (75 Tdr. Land) og den lille Sebelevskov ved Augustenborg-Fjord; Jordsmonnet er af god muldet og sandmuldet Beskaffenhed. Den lille Aa Pulverbæk danner paa en Strækning Sydgrændsen og løber gennem de smaa fiskerige Søer Miangsø og Nydam, hvilken sidste er afdæmmet fra Augustenborg-Nor. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer Sognet og afsætter Landeveien til Fynshav.

I Sognet: Byerne Kettinge med Kirke, Præstegaard tæt øst for Byen, Skole, 2 Kroer, Bispegaarden, hvor Biskoppen før boede, Sebelev med Skole og Kro, Bro

med Kroen Bromølle (hvilken sidste dog i kirkelig Henseende hører til Hørup Sogn), her holdes aarlig Marked den 13de Juni og 18de September med Heste; Hovedgaardene Gammelgaard med Vandmølle, Areal 800 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand, Gundestrup med Areal 167 Tdr. Land a 240 kvadrat Baand; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Osbeck 5 Huse, Blegebæk, Troldborg, Skakkenborg, Blæsborg Vindmølle; ved et Huus ved Østersøen er et Landingssted, som kaldes Lyø Landingssted. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Hovedgaarde, 27 Heelgaarde, 4 3/4 Gaarde, 4 1/2 Gaarde, 128 Huse med Jord og 20 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende Præstegaarden, 3 Hovedgaarde, 6 Gaarde og 34 Huse.

Indvaanere: henved 900. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 84de, 85de, 86de, 87de og 88de Lægd. Sognet har 4 Synsmænd, 2 for Augustenborg Lehn og 2 for Gammelgaards Lehn. Hver By har en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Sognet eier et Legat paa 160 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Fruentimmer.

Kirken er opført 1772 - 73 (Taarnet er ældre); den er en ganske anseelig og rummelig Bygning, men uden særlige Mærkværdigheder. Fra den gamle Kirke stammer et Mariebillede og nogle Ornamenteer.

Ved Bro findes en Skandse, som i sin Tid skal vare anlagt af de Svenske.

I Jordebogen 1231 navnes Byen Kettinge ("Ketyngy") som Kongsgods. Her holdtes fordem et Thing (hvoraf i Forbindelse med Kjær Byens Navn skal være kommet); et Huus ved Kirkegaarden kaldes endnu "paa Thing", og sydfra fører en Dæmning over en Mose til det gamle Thingsted.

Gammelgaard tilhørte i det 14de, 15de og 16de Aarhundrede Familien Sture: 1344 Christiern Sture, 1476 Thomas Sture, 1507 Henrik Sture, Wolf Sture 1548, Thomas Sture (død 1563); Sidstnævntes Svigersøn Hans Blome solgte den for 87,500 Rd. til Hertug Hans den Yngre. Denne udvidede strax Gaardens Areal, idet han nedlagde en nærliggende Landsby Taurup. Gammelgaard, der maa være bleven betydelig udvidet i Bygninger, var derefter under Navn af Slot Residents for Dorothea, Hertug Alexanders Enke, død 1639 og for Anna, Hertug Christians Enke, død 1668, Slottet laae i den nuværende Have, det blev nedrevet ved Aar 1730. Tilligemed de andre sønderborgske Besiddelser blev det 1667 kongeligt; 1756 blev dette betydelige Gods tilligemed flere andre af Kong Frederik V. skjænket Hertug Frederik Christian af Augustenborg, og 1852 kom det under Kronen. Den gamle Bygning blev nedbrudt i Midten af forrige Aarhundrede. Gundestrup, oprettet af Hertug Ernst Gynther, og Werthemine vare Avlsgaarde under Gammelgaard og deelte Skjæbne med samme. Werthemine solgtes 1857 af Statskassen for 160,500 Rd. til Proprietair Ahlmann, Gundestrup samme Aar for

60,050 Rd. til H. T. Winkelmann, Gammelgaard 1860 for 213,000 Rd. til Proprietair Møller.

Augustenborg Sogn omgivet af Kettinge Sogn og Augustenborg-Fjord med Sebelev-Nor og Augustenborg-Nor, hvis inderste Deel ved tvende Dæmninger er forvandlet til to smaa Indsøer. Kirken i den nordre Slotsfløi, 1 Miil nordøst for Sønderborg og 2 Mile sydsydøst for Nordborg. Arealet, ca. 629Tdr. Land, er bølgeformigt med Domaineskoven Augustenborg Skov og Palaishave, 69 Tdr. Land; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed.

I Sognet: Augustenborg-Slot med Palais og Augusten-Hovedgaard af 382 Tdr. Land (240 kvadrat Baand); øst for Slottet strækker sig en af ca. 70 Huse bestaaende Gade, der danner Augustenborg By; her findes 1 Skole, 1 Apothek, 2 Kroer, 1 Dampbrænderi, 1 Hospital, endeel Haandværkere og et Par Hanbelsetablissemeter; i Byen boer en Læge og flere Embedsmænd; ved den første Dæmning over Augustenborg-Nor er en Ladeplads og Skibsbro.

Indvaanere: 531. Haandværk og Handel er Hovederhvervet.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 96de Lægd. Kirken, der, som ovenanført, er i den nordre Slotsfløi, vedligeholdes af Staten.

Augustenborg-Slot med hosliggende Flække har en overordentlig smuk Beliggenhed ved den efter Slottet benævnte Fjord af Alssund. Her laae forhen den til Bispeamtet Svabsted hørende By Stavensbøl (nævnt i Aaret 1271), som Hertug Ernst Gynther af den sønderborgske Linie 1651 købte (tilligemed den tidligere ogsaa biskoppelige By Sebelev) af Kong Frederik III., og som han nedlagde; paa det Sted, hvor Stavensbøl havde staaet, byggede han et Slot, som han efter sin Ægtefælle Hertuginde Augusta af Glücksborg kaldte Augustenborg, og hvor han selv (død 1689) og Hertugerne af hans efter Slottet benævnte Linie: hans Søn Frederik (f. 1652, død 1692) og dennes Brødre Ernst August (f. 1660, død 1731) og Frederik Vilhelm (f. 1668, død 1714), Sidstnævntes Søn Christian August (f. 1696 død 1754), hans Søn Frederik Christian den Ældre (f. 1721, død 1794), hans Søn Frederik Christian den Yngre (f. 1765, død 1814) og dennes Søn Christian Carl Frederik August (f. 1798) derefter have resideret, indtil den Sidste med sin Familie forlod deres skjønne Fædrenehjem ved de danske Troppers Ankomst til Slesvig i Begyndelsen af April 1848, og senere ved en Cessions- og Renunciationsact, dat. Frankfurt am Main d. 30te Decbr. 1852 for sig og sine Efterkommere afstod samtlige augustenborgske Besiddelser paa Als og Slesvigs Fastland til den danske Krone for 1 1/2 Mill. Spec.

Den ældre Hertug Frederik Christian lod det ældre Slot nedbryde og i Aarene 1770 - 76 det nuværende opføre. Det er en anseelig Bygning, bestaaende af 3 Fløie, hvoraf Hovedfløien har 3 og hver af Sidefløiene 2 Etager; den nordlige Fløi indeholder det smukke Slotschapel i Renaissancestil, hvorved der indtil 1858

var ansat en egen Slotspræst. I nogle anseelige Bygninger ved Slottet havde den sidste Hertug et kostbart Stutteri (1836 60 Fuldblodsheste). Paa Vestsiden strækker sig langs med Fjorden den herlige Have og Lystskov, og i denne ligger en lille smuk Villa, almindelig kaldet Palaiet, der tjente til Enkeresidents for Enkehertuginde Louise Augusta, Kong Frederik VI's Søster. som døde her d. 13de Januar 1643. Saavel Slottet som Palaiet var under den slesvigske Krig indrettet til Lazareth. Flækken har efterhaanden dannet sig paa Slottets Østside og var for Størstedelen beboet af Hofbetjente. Augustenborg Hovedgaard solgtes i 1861 af Statskassen til Kammerraad Fenger.

Asseballe Sogn omgivet af Kettinge og Notmark Sogne samt af Lille-Belt. Kirken vestligt i Sognet, 1 3/4 Miil nordøst for Sønderborg og 2 1/4 Mile sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 1820 Tdr. Land, er høitliggende og bakket med det høieste Punkt paa Øen, Høgebjerg, 256 Fod; Domainskovene Oleskobbel og Græskobbel, tilsammen 108 1/2 Td. Land, ligge i Sognets østlige Deel. Jordsmonnet er af muldet og sandmuldet Beskaffenhed. Landeveien fra Sønderborg til Fynshav berører Sognets vestlige Hjørne.

I Sognet: Byerne Asseballe med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vindmølle, Asseballeskov, spredt liggende og deelt i Nørre-Asseballeskov og Sønder-Asseballeskov med Vindmølle, Skole og Kro; den spredt liggende Kettingeskov med Kro; Hovedgaarden Werthemine 425 Adr. Land á 240 kvadrat Baand (om Werthemine see foran Kettinge Sogn); særskilt benævnte Steder ere Snurom 1 Gaard og 2 Huus, Harevad og Ringmose. Ialt i Sognet Præstegaarden, 23 Gaarde, 87 Huse med Jord og 5 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 4 Gaarde og 3 Huse

Indvaanere: ca. 1200. Landbrug er Hovederhvervet. Lidt Søfart og Fiskeri drives, og nogen Fortjeneste haves ved Skovarbeide.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 93de, 94de og 95de Lægd. Sognet danner et Synsmandsdistrict; hver By har en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden.

Kirken har oprindelig kun været et Capel, men er i Midten af forrige Aarhundrede bleven betydelig udvidet ved en Tilbygning i Vest og en Fløi mod Nord. Kirkens ældre Deel er af Kampesteen. Choret er hvælvet; Skibet har fladt Loft. Istedetfor Taarn Klokkehuus paa Kirkegaarden.

I Sognet har forhen ligget en Herregaard med Volde og Grave, kaldet Munkgaard. Den tilhørte flere Led af den adelige Familie Hartvigsen. Den sidste Eier, Jørgen Hartvigsen, solgte Gaarden til Hertug Hans den Yngre, drog til Fyen, og ligger (død 1596) med sin Hustru, Fru Anna Sehested fra Melletgaard, begravet i St. Knuds Kirke. Gaarden blev senere henlagt under Gammelgaard. Voldstedet sees endnu.

Notmark Sogn, hvoraf den nordostlige Deel hører til Nørre- og Egen Herred, er omgivet af Asseballe, Kettinge og Egen Sogne samt af Lille-Belt og Kettinge-Nor. Kirken midt i Sognet, 1 1/2 Miil nordøst for Sønderborg og 2 Mile sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 4188 Tdr. Land, er bølgeformig bakket, med en betydelig Deel af Domainskoven Nørreskov i den nordostlige Deel; endvidere ligge Domainskovene Evelgunde store- og lille-Fredskov, 38 Tdr. Land, og Rumohrsgaards Dyrehave, 56 1/2 Td. Land, her i Sognet. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Den lille Kornbæk løber gennem Sognets sydlige Deel ud i Beltet. Landeveiene fra Sønderborg til Nordborg og til Fynshav passere Sognet.

I Sognet: Byerne Notmark med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Hunslev med Kro, Almsted med Kro, Notmarksskov med Skole, Helvit med Skole, Vandmølle og Frydendal Kro med Brænderi, Katry (Katrod) med Nalmose; endvidere Parceller af det nedlagte Domainegods Frederikshof, hvoraf ingen have en Gaards Størrelse; Hovedgaarden Rumohrsgaard med Fredskoven Dyrehaven, 625 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand; Avlsgaarden Edelgunde, ca. 80 Tdr. Land; særskilt benævnte Steder ere Lillemølle Vandmølle, Hagelbjergmose, Padholm, Langmose, Cosmusgaard, Egebjerg eller Nørre Vindmølle og Anholt. Den forrige Færgegaard Fynshav er nu nedrevet, da Færgefarten er ophørt. Paa dens Sted ligger Høkeri, Kro, Grynsmølle og Brænderi. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 1 større Avlsgaard, 36 Heelgaarde, 3 3/4 Gaarde, 1 1/2 Gaard, 144 Huse med Jord og 21 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 Gaarde og 60 Huse.

Indvaanere: 1559. Landbrug er Hovederhvervet. Søfart og Fiskeri give, navnlig Beboerne af Notmarksskov, endeel Erhverv. Om Vinteren haves nogen Fortjeneste ved Arbeide i de kongelige Skove.

Den største Deel af Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg). Danner Sønderborg Amts 89de, 90de, 91de og 92de Lægd. Byerne Helvit og Katri med Nalmose samt Frederikshofs Parceller høre under Nordborg Amt, Nørre og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg). Danner Nordborg Amts 1ste, 2det og 53de Lægd. Hele Sognet hører under Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Sognet har 4 Synsmænd, hver By en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Fattigvæsenet eier Legater til et Beløb af 320 Rd.

Ved Fynshav er et Toldoppebørselscontrolsted, ved hvilket er ansat en Oppebørselscontrolleur. Toldforretningerne ere imidlertid af meget ringe Betydning. I Aaret 1862 indførtes ingen toldpligtige Varer, medens der udførtes - alene til Kongeriget - 186 Tdr. Gryn, 14 Favne Brænde, 640 Pd. Klipfisk og 80 Tdr. Frugt.

Der indklareredes fra indenrigske Steder - udenrigs Fart fandt herfra ikke Sted - 81 Fartøier af 301 Læsters Drægtighed med 189 1/2 Læsters Bestuvning, og

udklareredes 47 Fartøier af 231 Læsters Drægtighed med 85 1/2 Læsters Bestuvning.

Toldafgifter oppebares i 1862 ikke, hvorimod Skibsafgifterne udgjorde den ubetydelige Sum af 15 Rd. 63 Sk.

Kirken, fordum helliget St. Marie, er meget gammel og i sine ældre Dele opført af Kampesteen, Taarnet bredere end Kirken. Kun Choret er hvælvet. 1857 blev et Sacristi tilbygget mod Øst. Ud for Choret staaer et Epitaphium udhugget, i Steen over Thomas Stur til Helvit og Gammelgaard, Amtmand til Sønderborg og Nordborg, død 1563, og Hustru. Om denne Thomas Stur fortælles paa Als: Da Kong Christian II, idet han forlod sit Fængsel paa Sønderborg, saae den alt ældede Amtmand, sagde han til ham: "*Det har været en slem Storm, Thomas, der har blæst Haaret af dit Hoved*". Thomas Stur svarede dertil: "*Det var en værre Storm, Christian, der blæste Kronen af Dit.*"

Desuden findes i Kirken et Epitaphium med et godt Maleri over Johan Frants von Aicheldng, i 15 Aar Amtmand til Nordborg og Søbygaard, død 1692, og Hustru, og 2 Malerier forestillende 2 Præster, med Familier, af Præsteslægten Crucov, af hvilken 4 beklædte efter hverandre Præsteembedet fra 1550 til 1699. Den sidste af dem, Frederik Crucov, har 1688 bygget Præstegaarden som den endnu staaer. Altertavlen, forestillende den bedende Christus i Gethsemane, er en Copie efter Eckersbergs Maleri i Hagenbjerg Kirke. Kirken fik 1856 et nyt Orgel af Demant. series pastorum fra 1341, dog ikke complet.

Rumohrsgaard heed forhen Søbo; Otto Breide besad 1514 Søbo, 1561 Sønnen Joachim Breide, hvis Datter Anna ved Giftermaal bragte den til Ditlev Rumohr; han solgte den 1600 til Hertug Hans den Yngre, der udvidede Gaarden med nogle Gaarde i Hunslev og med Jorderne til Byen Kolkaad i Ketting Sogn, samt kaldte den efter de forrige Besiddere Rumohrsgaard. I den sønderborgske Concurs udlagdes den til Creditorer, af hvilke den 1669 solgtes til Hertug Ernst Günther af Augustenborg; med de øvrige Augustenborgske Godser kom den 1852 under Kronen. Evelgunde var en Avlsgaard fra Rumohrsgaard. Om Rumohrsgaard og Søbo see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 297 ff. Om Helvitgaard see Øfterholm i Egen Sogn. Rumohrsgaard med Fredskoven Dyrehaven solgtes af Statskassen i 1862 for 164,000 Rd. til Proprietair I. Hellemann.

Nordborg Sogn omgivet af Oxbøl og Hagenbjerg Sogne samt af Østersøen, Alssund med Stegsvig, Dyvig og Melsvig. Kirken østligt i Sognet, 2 1/4 Mile nordnordvest for Sønderborg. Arealet, ca. 5589 Tdr. Land, er bølgeformigt og høitliggende med jevnt Affald mod Østersøen; Sognet er skovløst paa enkelte smaa Skovpletter nær, men har temmelig betydelige Moser (Hopsø Mose, Gammeldam, Holmmose, Stevning Mose samt Mosestrækninger langs den nordre Kyst, som dog kun indeholde Salttørv). Jordsmonnet er af stærk leret og leermuldet Beskaffenhed, der dog i den nordlige Deel nær Beltet bliver noget lettere og sandet. En Bæk danner Afløb fra Nordborg-Sø, hvoraf omtrent Halvdelen ligger her i Sognet; Smaasøer ere Hopsø, Hellesø og Oldenor, hvilken sidste er under Udtørring. Paa Sognets sydvestlige Side afsætter Alssund den

dybe Bugt Stegsvig, som ved en smal Snevring staaer i Forbindelse med Dyvig, der igjen er forbunden med Melsvig; den smalle Landtunge, som strækker sig imellem Stegsvig og Dyvig, kaldes Stegshoved. Sognets og Øen Als's nordligste Punt kaldes Tontoft-Nakke. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Flækken **Nordborg**, beliggende ved den nordostlige Bred af Nordborg-Sø, i en overordentlig frugtbar, smuk, noget bakket Egn, omgivet af Haver og levende Hegn; i Flækken findes foruden Kirken og Præstegaarden Tontoftgaard (der dog, ligesom Apotheket, ikke ligge paa den egentlige Flækkes Grund, men paa saakaldet Parcelgrund) en Drengeskole, en Pigeskole, Thing- og Arresthuus, Poststation, Amtsforvalterbolig, 3 Læger, 1 Apothek, flere Kjøbmandsetablissementer, alleslags Haandværkere, 2 Vindmøller.

Paa en Ø i Søen ligger en Længde paa een Etage af det forrige Nordborg-Slot, nu en Gjæstgivergaard.

Nordborg er Toldsted, hvorved er ansat en Toldforvalter, en Controlleur og en Assistent. Udskebingsstedet for Flækken er Dyvig, 1/4 Miil derfra, hvor der er en Havn. Indløbet til Dyvig har med dagligt Vande 8 Fod Vand, ved Broen er henved 10 Fod. Nordborg har 1304 Indvaanere, 1 Hovedgade, der afsætter nogle smaa Sidegader og Stræder, og 166 Vaaningshuse, der i Aaret 1858 vare brandforsikkrede for 165,000 Rd.

Herredsfogden og Thingskriveren, samt en Postexpediteur og 3 Toldembesbmænd boe for Tiden i Nordborg, hvis oeconomicke Anliggender bestyres af Herredsfogden i Forening med 4 Borgerrepræsentanter.

Handelen er ikke af stor Betydning, og kun de mere volumineuse Varer indføres directe fra Udlandet, medens de lettere Varer hovedsagelig indføres fra Flensborg, Sønderborg og Kiel. Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1862 her fortoldet: Bomuldsmanufacturvarer 933 Pd., Kaffe 3925 Pd. (i 1861: 1622 Pd.), Steenkul 1207 Tdr. (i 1861: 1060Tdr.),Trælast 5129Cbfd. og 81 7/10 Com.-Læster (i 1861: 6439 Cbfd. og 104 Com.-Læster), Uldmanufacturvarer 760 Pd. (i 1861: 582 Pd.), Viin 466 1/2 Btl. (i 1861: 419 1/2 Btl.). Af Kornvarer og Frøsorter var den samlede Udførsel 5502 Tdr., der alene gik til Holsteen, medens ingen Udførsel til fremmede Steder eller til Kongeriget fandt Sted. I 1861 udførtes 7906 Tdr., hvoraf til Holsteen 7744 Tdr. og til Kongeriget 162 Tdr.

Af Frugt udføres betydelige Partier fra Nordborg; Udførselen i 1862 var dog mindre end ellers, idet der kun udførtes til Rusland ca. 140 Tdr. og til Kjøbenhavn ca. 1300 Tdr. Skibsfarten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 288 Fartøier af 1198 1/2 Com.-Læsters Drægtighed med 574 3/4 Læsters Bestuvning, udgaaet 285 Fartøier af 1216 Com.-Læsters Drægtighed med 618 3/4 Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 120 Com.-Læsters Drægtighed med fuld Ladning, udgaaet 4 Fartøier af 106 Com.-Læsters Drægtighed med 13 Læsters Bestuvning. Ved Udgangen af Aaret 1862 var ved Nordborg Toldsted hjemmehørende 14 Fartøier af 31 3/4 Com.-Læsters

Drægtighed. Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862: 2300 Rd. 70 Sk., i 1861: 2204 Rd. 77 Sk.

Aarlige Markeder Onsdag og Torsdag før den stille Uge og den 21de og 22de September med Kram; d. 6te Mai med Heste og Kvæg; d. 31te October med Kvæg.

Endvidere i Sognet: Landsbyerne Holm med Skole og Kro, Pøl; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Kjøbingsmark (7 Gaarde og 11 Huse), Parcellerne af det nedlagte Domainegods Nordborg ere Øster og Vesterlund (7 Gaarde og 14 Huse), Søvang og Ruglække (2 Gaarde og 8 Huse), Augustenhof (9 Gaarde og 5 Huse); andre benævnte Steder ere Dyvig Ladeplads med Skibsbro, Hesnæs 4 Huse, Brønd 2 Gaarde, Nørlække 5 Gaarde, Greisbjerg 1 Gaard, Lønsømade 1 Gaard, Stoltebøgegaard, Hellesøhave, Steenbækgaard, Følkjær, Vestre Vind- og Vandmølle, Hellesøgaard med Færge til Fastlandet, den privilegerede saakaldte Aichelbergske Gaard, Tangsholm, Fruelund. Ialt i Sognet - foruden de i Flækken værende 166 Huse - 94 Gaarde, 128 Huse med Jord og 42 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 36 Gaarde og 58 Huse.

Indvaanere: 2693, hvoraf 1304 i Flækken og 1389 i Landsognet. Landbrug i Forbindelse med det fornævnte Næringsbrug i Flækken er Hovederhvervet. Udførselen af Frugt, fornemmelig Æbler, er ikke ubetydelig.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner 12 af Amtets Lægder, nemlig 38 - 49. Sognet har 3 Synsmænd, nemlig 1 for Nordborg Parceller og 1 for hver af de to Landsbyer Holm og Pøl; Nordborg har 4 Borgerrepræsentanter, Parcellere 2 Brøgere. Af det nedlagte Capellani har Sognets Skolevæsen en aarlig Indtægt af 425 Rd. Fattigvæsenet eier 3 mindre Legater til et Beløb af ca. 960 Rd.

Flækken Nordborg skylder det gamle øst for samme liggende Nordborg-Slot sin Oprindelse og sit Navn. Den heed oprindeligt Kjøping (d. e. Handelssted), hvilket Navn har vedligeholdt sig i Kjøbingsmark. I den nordvestlige Udkant af Byen ligger paa en Høi Kirken, kaldet Tontoft (St. Anna i Tontoft); den er korsdannet og har Taarn; ved dens østlige Ende er 1700 tilbygget et Liigcapel med kvadratisk Grundflade og hvælvet Loft, hvori der staaer 11 Kister med Liig af den ældre sønderborg-nordborgske og den yngre nordborg-plønske Linie, nemlig 1) Hertug Christian, ældste Søn af Hertug Hans den Yngre, som ved Delingen efter dennes Død 1622 fik Ærø, efter Indskriften født 6te Novbr. 1570, død 14de Juni 1633 paa sin Residents Graasteen paa Ærø (ugift); 2) hans Broder Hertug Frederik af Nordborg, Stifteren af den ældre nordborgske Linie (f. 1581, død 1658); 3) dennes første Ægtefælle Juliane af Sachsen-Lauenborg (f. 1589, død 1630); 4) deres Søn Hertug Johan Bugislav af Nordborg (f. 1629, død 1679); 5 - 6) deres to spæde Børn (Juliane, f. og død 1628, og et Barn, med hvilket Moderen døde i Barselseng 1630); 7) Hertug Frederiks anden Ægtefælle Eleonore af Anhalt-Zerbst: efter Indskriften f. 10de Novbr. 1608, gift 5te Febr.

1632, død 2den Novbr. 1680 paa Østerholm (disse 7 Liig af den ældre Linie stode først i et Capel ved Egen Kirke, men bleve 1813 flyttede hertil); 8) Hertug August af Nordborg, Capellets og det nyere Slots Opbygger, efter Indskriften f. den 9de Mai 1635, død d. 17de Septbr. 1699; 9) hans Ægtefælle Elisabeth Charlotte af Anhalt-Hartzgerode, efter Indskriften f. 11te Febr. 1647, gift første Gang (med Vilhelm Ludvig Fyrste af Anhalt-Køthen) 24de Aug. 1663, anden Gang (med Hertug August) 6te Octbr. 1666, død 20de Jan. 1723; 10) deres Datter Charlotte Sophie, efter Indskriften f. 6te April 1672 i Magdeburg, død 10de April 1720 paa Østerholm (ugift); 11) deres Sønneatter Dorothea Augusta Frederike (en Datter af Hertug Joachim Frederik af Nordborg og siden tillige af Pløn), efter Indskriften f. 18de Novbr. 1712, Kanonisse i Gandersheim, død 24de Juli 1765.

I Kirkens Sacristi over Indgangs-døren til Capellet hænge tvende slet udførte oliemalede Portraiter af Hertug August og hans Svigermoder Sophie Augusta Fyrstinde af Anhalt (født Prindsesse af Nassau) uden Ramme. Kirken var Sognekirke foruden for Byerne Holm og Pøl, tillige for Byen Tontoft, der nu er gaaet op i Nordborg, men har efterladt sit Navn til Kirken. Indtil 1805 havde Kirken to Præster.

Nordborg-Slot var det ældste af Als's to Slotte, og skal allerede være bygget i Midten af det 12te Aarhundrede af Kong Svend Grathe. Dette Slot, der først kaldtes Als-Slot, men, efterat Sønderborg-Slot var bygget, i Modsætning til dette fik Navnet Nordborg, laae paa en lille Ø i den vestlige Ende af den langstrakte efter Slottet benævnte Sø, og da det var stærkt befæstet, blev det brugt som Fængsel, saaledes for den slesvigske Biskop Valdemar, da han var tagen tilfange paa Aabenraa-Slot, i Aarene 1193 - 98 (han blev derfra ført til Søborg i Sjælland), og senere, efterat Als var kommen i Hertugen af Sønder-Jyllands Besiddelse, 1261 i nogle Maaneder for den tolvaarige Konge Erik Glipping, da han var bleven fangen i Slaget paa Lohede, og den slesvigske Biskop Nicolaus.

1358 blev Nordborg-Slot erobret af Kong Valdemar Atterdag, og d. 14de August 1410 maatte den holsteenske Adelsmand Claus v. Thienen, da Slottet kun havde en Besætning af 25 Mand, ved Capitulation overgive det til Kong Erik af Pommern.

Ved Hertugdømmernes to første Delinger 1490 og 1544 kom Nordborg til den kongelige Deel, og udgiorde tilligemed Sønderborg Enkedronning Dorotheas Livgeding, men ved Delingen 1564 kom det til Hertug Hans den Yngre, og ved Delingen efter hans Død 1622 først til hans Søn Johan Adolf (f. 1576), og da denne allerede døde 1624 ugift paa Nordborg, til Broderen Frederik (f. 1581, død 1658), der er Stifter af den ældre med hans Sønnesøn Ernst Leopold 1722 uddøde nordborgske Linie, som havde sin Residents paa Slottet indtil 1665.

I den svenske Krig 1658 blev Slottet tre Gange erobret, først af Fjenden, derpaa af vore Allierede, saa atter af de Svenske og i høi Grad ødelagt, men derefter restaureret af Hertug Johan Bugislav (f. 1629, død 1679), som samme Aar arvede de nordborgske Besiddelser efter sin Fader Hertug Frederik. Den

14de Marts 1665 afbrændte Slottet aldeles. I Bircherods Dagbøger, udg. af Molbech, S. 99 omtales denne Slotsbrand saaledes: "*Den 14de Marts 1665 afbrændte det fyrstelige Slot Nordborg paa Als med indehavende Mobilier og Formue, saa at man fik Intet deraf reddet. Ildebranden begyndte om Aftenen efter Solens Nedgang og varede til Midnat.*"

Disse ulykkelige begivenheder nedstyrkede Hertug Johan Bugislav i en saa betydelig Gjæld, at han 1669 maatte afstaae sit Hertugdømme til Kong Frederik III., hvorefter han til sin Død levede som Privatmand i Nordborg og tilligemed sine Brødre nød en kongelig Appanage.

Nordborg blev imidlertid snart efter overdraget til Hertug Joachim Ernst af Pløn for hans Arveret til Grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst, og denne overlod det ved sin Død 1671 til sin anden Søn Hertug August (f. 1635, død 1699), Stifteren af den yngre nordborgske Linie, som opførte et nyt noget mindre Slot paa to Etager 1678 (efter Indskriften over Indgangsdøren), og tillige byggede Gravcapellet ved Nordborg Kirke, som blev fuldført 1700), faa Maaneder efter hans Død, og hvor han selv først fik sit Hvilested. Hertug August efterlod sig to Sønner, af hvilke den ældre, Joachim Frederik, efter ham blev Hertug af Nordborg og 1706 tillige arvede Pløn, men døde 1722 uden at efterlade sig Sønner; den yngre, Christian Carl, der var preussisk General, forelskede sig under sit Ophold hos sin Moder paa Østerholm i hendes Hofdame, den skjønnede Frøken Dorothea Christine v. Aichelberg, en Datter af Amtmanden i Nordborg Johan Frants v. Aichelberg, og ægtede hende 1702 imod sin Families Villie, hvorfor han maatte fraskrive sig alle fyrstelige Rettigheder for sine tilkommende Børn, saa længe hans ældre Broders Mandsstamme blomstrede. Hertug Christian Carl døde d. 23de Mai 1706, og hans Ægtefælle fødte efter hans Død d. 4de August en Søn Frederik Carl, som voxede op under Navnet "Herr v. Carlstein", men, efterat hans Farbroder, den nordborg-plønske Hertug Joachim Frederik, var død 1722 uden at efterlade sig Sønner, af Kong Frederik IV. blev erklæret for Hertug og tiltraadte Arven i Nordborg, hvor han tog sin Residents; den plønske Arv blev derimod gjort ham stridig af hans Faders Fætter Hertug Johan Ernst Ferdinand af Rethwisch, men da ogsaa han døde barnløs 1729, kom Hertug Frederik Carl ikke alene i uomtvistet Besiddelse af Pløn, men arvede ogsaa Rethwisch, hvorimod han af Erkendtlighed 1730 afstod Nordborg til Danmark.

Han var den sidste Hertug af Pløn, og døde d. 18de Octbr. 1761, efterladende sig i sit Ægteskab med Christine Irmengard Reventlow (en Broderdatter af Dronning Anna Sophie) 3 Døttre, af hvilke den ene var gift med Hertug Frederik Christian (den Ældre) af Augustenburg og de to andre med tyske Fyrster. 1766 blev Nordborg-Slot solgt af den danske Regjering, og flere Dele af samme bleve nedbrudte, saa at nu kun enkelte Bygninger ere tilbage.

Nordborg Flække har lidt af Ildsvaade 1680, 1792 og 1825.

Byen Holm nævnes allerede i Kongebrevet af 31te Marts 1196, hvor Guldholt Klosters Eiendomme opregnes. Nordborg-Ladegaard blev nedlagt og

parcelleret 1772. Augustenhof var forhen et hertugeligt Lystslot med en stor Have, nu Navnet paa flere smaa Parceller ved Østersøen.

Egen eller Igen Sogn omgivet af Notmark og Svenstrup Sogne samt af Lille-Belt og den fra Alssund afsatte Augustenborg-Fjord med Stevning-Nor og Kettinge-Nor. Kirken sydligt i Sognet, 1 1/4 Miil nordøst for Sønderborg og 1 1/4 Miil sydøst for Nordborg. Arealet ca. 6588 Tdr. Land, er bølgeformig bakket med Størstedelen af Domainskoven Nørreskov (hele Skoven, beliggende i Sognene Notmark, Egen og Svenstrup, udgjør 1222 Tdr. Land); ved Stevning-Nor ligger den mindre Dynnevitskov, og spredt i Sognet findes smaa Skovpletter. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed, noget lettere ved Egen By. Et mindre Vandløb Rønbæk løber gennem Fjordmosen i Lille-Belt. Den fremspringende Pynt mellem Augustenborg-Fjord og Kettinge-Nor kaldes Egen-Næs; et fremspringende Punkt i Beltet kaldes Bostedhoved. Den lille ubeboede Ø Katholm i Augustenborg-Fjord, 7 Tdr. Land stor, hører her til Sognet. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Egen med Kirke og Kro, Guderup med Præstegaard og Skole, Gjellerup med Kro, Dyndved med Skole og Kro (aarligt Marked den 14de Juli med Heste og Kvæg), Stolbro, Elstrup med Christians-Skolen og Kro med Brænderi; en Samling af Beboelser kaldes Egenmøle med Vind- og Vandmølle, Kro, Farveri og 2 Huse; endvidere Parceller af det nedlagte Domainegods Østerholm, Hovedparcellen Lysholm, 115 Skattetønder og 94 Tdr. Land á 320 kvadrat Baand, mindre Parceller ere Bommelund, Bostedvraa, Gammel-Østerholm, Strælbjerg 2 Huse, Kismushuse 2 Huse og Nyled 2 Huse; andre benævnte Steder i Sognet ere Skovridergaarden Nygaard, Skrivergaard, Thinggaard, Mosen, Lindegaard og Trympelyng 2 Huse Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 71 Heelgaarde, « 3 1/2 Gaarde, 4 1/4 Gaarde, 122 Huse med Jord og 56 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 Gaarde og 48 Huse.

Indvaanere: 1781. Landbrug er Hovederhvervet. Forfærdigelsen af Trævarer er betydelig og over 40 Familier have deres vigtigste Erhverv herved. Nogen Fortjeneste haves ved Skovarbeide og Fiskeri. Huusfliden staaer her, som overalt paa Als, paa et høit Trin; dog indskrænker Productionen sig hovedsagelig til eget Forbrug.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 3die -15de samt 52de Lægd. Sognet er deelt i 4 Synsmandsdistricter. Biskoppen over Als og Ærø er fortiden tillige Sognepræst til Egen. Kirken vedligeholdes ved Kirketienden og Renten af en Capital aa 3448 Rd.

Kirken er bygget til forskjellige Tider, anseelig, men uden Taarn; istedetfor dette et Klokkehuus paa Kirkegaarden.

Til Kirken er af Hertug Frederik af Nordborg 1628 bygget et Capel, nu Sacristi; i dette Capel hvilede foruden Hertug Fredenk selv hans to Ægtefæller, 3 af hans Børn samt hans ældste Broder; i Aaret 1813 førtes samtlige disse Liig til Tontoft Kirke.

Alterbilledet er et nyere Arbeide, Copi af Stubs den hellige Nadvere. Et lille Madonnabillede synes at være af kunstnerisk Værd. Kirkegaarden er planeret og forsynet med Anlæg; herfra en skøn Udsigt.

Egen Sogn skal have Navn af sine fordums store Egeskove, hvoraf endnu ofte findes Spor i Tørvemoserne.

Guderup, hvor Præsten (Biskoppen) boer, nævnes allerede ("Gudthorp") i Kongebrevet af 31te Marts 1196, og Elstrup ("Elesstorp") i det oftere omtalte Document af 1245.

Østerholm heed tidligere Helvitgaard, hvilket allerede forekommer 1341, da det tilhørte Laurentius Sture eller Stur, i hvis Familie det længe forblev. Thomas Sture (død 1563) lod her bygge et med Volde og Grave omgivet Slot, og af hans Svigersøn Hans Blome blev det 1583 for 51,000 Mark solgt til Hertug Hans den Yngre, som kaldte det Østerholm, udvidede Hovedgaarden og forøgede Jorderne ved at nedlægge Byen Bøsted.

Østergaard faldt til den nordborgske Linie og blev benyttet som Enkesæde for Hertuginde. Efter sin Bedstemoder Hertuginde Elisabeth Charlottes Død 1723 overlod den sidste nordborg-plønske Hertug Frederik Carl Østerholm til Kong Frederik IV. 1735 blev Slottet nedbrudt, og 1768 blev Godset parcelleret. Om Østerholm see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 310. I den nære langs Østersøen sig strækkende Skov findes endnu Levninger af en gammel stærkt befæstet Borg.

Hagenbjerg Sogn omgivet af Nordborg, Oxbøl og Svenstrup Sogne samt af Lille-Belt og en Bugt af Alssund, Sandvig. Kirken midt i Sognet, 2 Mile nordnordøst for Sønderborg og 1/2 Miil sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 4170 Tdr. Land, er bølgeformig bakket med Fald mod Lille-Belt og Alssund; langs Østersøen findes den ikke ubetydelige Hagenbjerg-Skov og ved Alssund den mindre Brandsbøl-Skov; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. I Sognet ligger endeel af den lange, smalle Nordborg-Sø, ligesom ogsaa endeel af den under Udtørring værende Bund-Sø; et mindre Vandløb falder i Lille-Belt og danner paa en Strækning Grændsen mod Svenstrup Sogn. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Hagenbjerg med Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle og Brænderi, Langesøby (Lauensby) med Søbo Kro, Lunden, Elsmark og Brandsbøl med Vindmølle og Kro; særskilt benævnte Steder ere Fægteborg med smukke Haveanlæg, Arnbjerg og Maikro med Brænderi og Ølbryggeri. Ialt i Sognet Præstegaarden, 51 Heelgaarde, 1 3/4 Gaard, 1 1/2 Gaard, 1 1/4 Gaard, 63 Huse

med Jord og 22 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 2 Gaarde og 11 Huse.

Indvaanere: 999. Landbrug er Hovederhvervet. Lidt Fiskeri drives. Til de fleste baade større og mindre Steder høre Frugthaver, hvis Udbytte ikke er ubetydeligt.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 23de, 24de, 25de og 26de samt 34te, 35te, 36te og 37be Lægd. Sognet er deelt i 3 Synsmandsdistricter: Hagenbjerg og Langesøby, Lunden og Elsmark, Brandsbøl. Kirken vedligeholdes af Kirketienden og Renten af en Capital paa 13,534 Rd. Skolevæsenet eier 2 mindre Legater og har flere mindre Indtægter, ialt til et Beløb af 72 Rd. aarlig. Sognet er saa heldig stillet, at der i Aaret 1859 kun fandtes 4 Personer, som nøde Understøttelse af Fattigvæsenet.

Kirken ligger paa en Høi sydvestlig for Byen Hagenbjerg, opført af Kampesteen, Choret hvælvet, Skibet med fladt Loft, smuk Altertavle af Eckersberg, forestillende Christus i Gethsemane, opsat 1831, series pastorum. Indtil 1857 var Kirken uden Taarn, men i dette Aar fik den et nyt Taarn med Spiir.

Brandsbøl ("Bransbole") nævnes i Kongebrevet af 31te Marts 1196, hvor Guldholm-Klosters Eiendomme opregnes, og Langesøby ("Langesio") ved Østenden af den langstrakte Nordborg-Sø med en Gaard "Gunnildebol" i det oftere omtalte Document af 1245.

Svenstrup Sogn omgivet af Egen og Hagenbjerg Sogne samt af Lille-Belt og Allsund med Bugterne Sandvig og Stevning-Nor. Kirken nordvestligt i Sognet, 1 3/4 Miil nordøst for Sønderborg og 3/4 Miil sydøst for Nordborg. Arealet, ca. 3682 Tdr. Land, er bølgeformig bakket (Igebjerg skal være det næsthøieste Punkt paa Als); endeel af Domaineskoven Nørreskov er beliggende i den nordøstlige Deel af Sognet; ved Allsund ligger den mindre Stevningskov. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Et mindre Vandløb falder i Østersøen og danner paa en Strækning Nordvestgrænsen. Den mellem Sandvig og Stevning-Nor i Allsund fremspringende Landtunge kaldes Stevningnæs; et i Lille-Belt fremspringende Punkt kaldes Tranerodde. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer midt igiennem Sognet.

I Sognet: Byerne Svenstrup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vindmølle med Brænderi, i Byen holdes Egen Herreds-Thing, Himmark, Torup, Klingbjerg, Stevning med Skole, 2 Kroer og Vindmølle; endvidere Parceller af det nedlagte Domainegods Hjortspring, Hovedparceller ere Hartspringgaard med 108 Skattetønder og 97 Tdr. Land á 320 kvadrat Baand, Solbjerggaard med 94 Skattetønder og 88 Td Land á 320 kvadrat Baand herved en Planteskole af fortrinlige Frugttræer, mindre Parceller ere Skadborg, Boldkilde, Enegaard, Hjørnegaard, 4 Steder og 1 jordløst Huus kaldes Sønderlund; benævnte Steder i

Sognet ere Bjerggaard, Tyremosegaard, Dalagergaard, Bærensmølle, en nedlagt Vandmølle, Skjærbæk; ved Stevning-Nor er en Ladeplads, her ligger Gøllinggaard med Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 30 Heelgaarde, 3 3/4 Gaarde, 9 1/2 Gaarde og 9 1/4 Gaarde, 72 Huse med Jord og 37 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 16 Gaarde og 18 Huse.

Indvaanere: 1124. Landbrug er Hovederhvervet. Endeel Frugt afsættes og en betydelig Deel Trætøi forfærdiges, som afsættes til det sydlige og vestlige Slesvig. Om Vinteren haves nogen Fortjeneste ved Arbeide i de kongelige Skove.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 16de 22de samt 51de Lægd. Sognet har 2 Synsmænd, nemlig en for Svenstrup District (Svenstrup, Himmærk, Torp og Klingbjerg) og en for Stevning District (Stevning By og Hartsprings Parcellister). Kirken vedligeholdes for Kirketienden, den har en Gjæld paa 1537 Rd., hvoraf der dog ikke svares Rente.

Kirken er uden Taarn, med Klokkehuus paa Kirkegaarden, opført af Kampesteen, i Choret Korshvælvning, fladt gibset Loft i Skibet, gammel Døbefont. Kirkegaarden er beplantet med Træer; over Indgangsporten læses "*De Forklarede boe ikke her; dog fredes om Stedet, hvor Støvet henlagdes. MDCCCVII*".

Hartspring (Hjortsprng) er det gamle Melwithgaard (Melletgaard), en befæstet, med en bred Grav omgiven Borg, som i Reformationstiden var Kongelig og findes ofte at være bortforlehnet.

Ifølge Delingen 1564 tilfaldt den Hertug Hans den Yngre. Efter dennes Død 1622 kom det til den nordborgske Linie, og blev 1722 af den sidste Hertug Frederik Carl afstaaet til Kong Frederik IV. og indlemmet i Amtet. Borgen var for længe siden nedbrudt.

Det var derefter kongeligt Kammergods indtil 1771, da det blev nedlagt og parcelleret. Hovedparcellen ligger paa den gamle Borgplads. Om Hartspring see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 309 ff.

Oxbøl Sogn omgivet af Hagenbjerg og Nordborg Sogne samt af Alssund med Stegsvig, Dyvig og Melsvig. Kirken østligt i Sognet, 1 3/4 Miil nordnordvest for Sønderborg og 1/3 Miil syd for Nordborg. Arealet, ca. 3886 Tdr. Land, er bølgeformig bakket med jevnt Affald til Alssund og brattere Affald mod Vigene; i den sydlige Deel af Sognet findes flere Smaaskove. Jordsmonnet er af udmærket frugtbar Beskaffenhed, i den østlige Deel stærk leret, i den vestlige Deel mod Alssund mere let og sandet. I Sognet ligge de tvende ikke ubetydelige Søer Mels-Sø og tildeels Bund-Sø, hvilke begge ere under Udtørring. Den vestligste Pynt af Sognet kaldes Lyngen.

I Sognet: Byerne Oxbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Broballe med Vindmølle og Kro med Brænderi, Mels med Skole og Kro; endvidere Parceller af det nedlagte Kammergods Melsgaard, Hovedparcellen Melsgaard med 93 Skattetønder, 84 1/2 Td. Land á 330 kvadrat Baand med Vindmølle og Ladeplads, de mindre Parceller Engsletgaard, Steensgaard, Skovsgaard, Damsgaard, o. fl.; særskilt benævnte Steder i Sognet ere Hardeshøi Færgegaard, hvorfra Overfart til Ballegaard i Sundeved, Stegshuus, Kolmosegaard, Ellesgaard, Tornbjerg, Bøgebjerg, Sarsgaard, Lyshøigaard og Espehøi. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 20 Heelgaarde, 18 3/4 Gaarde, 12 1/2 Gaarde, 2 1/4 Gaarde, 2 endnu mindre Gaarde 77 Huse med Jord og 25 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 17 Gaarde og 37 Huse.

Indvaanere: 1228. Landbrug er Hovederhvervet; noget Fiskeri og Søfart drives. Afsætningen af Frugt er ikke ubetydelig.

Sognet hører under Nørre og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 27de - 33te samt 50de Lægd. Hver af Sognets 3 Byer udgjør et Synsmandsdistrict. Kirken vedligeholdes for Kirketienden og Renten af en Capital paa 4492 Rd.

Kirken (St. Maria) er opført af Kampesteen, med Taarn og Spiir. Over Choret har ogsaa i sin Tid været et Spiir, men dette blev nedtaget 1674, som en tidligere Præst paa Stedet beretter "*formedelst Alder og Regnvand, sed maxime impulsu alicujus mali spiritus.*"

I Choret og under Taarnet findes Hvælvinger, forøvrigt fladt Loft. I Aaret 1853 blev Kirkens Indre restaureret; Skibet blev gibset, Pulpituret sammesteds ombygget og forsynet med Orgel; Alteret blev aldeles ombygget og forsynet med en smuk Altertavle; Maleriet forestiller Marie Bebudelse, Copi efter en Original paa Christiansborg-Slot.

Paa Kirkens Nordside har Forvalter Peter Enevold paa Melsgaard i Aaret 1697 ladet opføre en grundmuret hvælvet Tilbygning, hvor hans og hans Hustrus Been hvile i 2 Kister.

Oxbøl Sogn skal efter D. Atl. tillforn have været en Halvø, næsten ganske omringet af Havarme, som Hertug Hans med stor Bekostning lod opfylde. 1515 solgte Kirstine, Claus Jensens Enke, sin Gaard i Broballe til Lehnsmanden Manderup Holck paa Kongens Vegne; ligeledes købte Kongen 1517 3 Gaarde sammesteds af Ulf Holck tilligemed 2 Gaarde i Oxbøl.

Mels ("Mialles") nævnes i Documentet af 1245 (jfr. Lysabild Sogn). Melsgaard tilhørte 1517 Familien Holck; mod Slutningen af det.16de Aarhundrede blev det købt af Hertug Hans den Yngre, ved hvis Død 1622 det kom til den nordborgske Linie, og 1730 til Kongen.

Som kongeligt Kammergods blev Melgaard, der fra een Gaard efterhaanden var voxet op til et Gods af betydeligt Omfang, 1767 nedlagt og parcelleret. Om Melsgaard see Archiv f. Staats-und Kirchengeschichte IV. S. 368 ff.

Ærø,

omgivet af Lille-Belt og Østersøen, ligger i mindst Afstand 1 3/4 Miil øst for Als, 5/8 Miil vest for Langeland og 1 1/4 Miil syd for Fyen.

Øen har i det Hele en sydøstlig-nordvestlig Retning og har i denne en Udstrækning af 3 Miil mellem den nordligste Spids Skjoldnæs og den sydligste Veinæs-Nakke.

En bred Bugt, der ender sig i Graasteens-Noer, skjærer sig mellem Urehoved og Ommelshoved i sydlig Retning ind i Landet og deler det i 2 kun ved en smal Landstrimmel, Dreiet *), forenede Dele, hvoraf den mindre Deel (kun 1/4 kvadrat Miil) kaldes Skovland.

*) Saadanne smalle Landstrimler, for hvilke Drei (Drag) er det almindelige Navn, findes flere Steder paa Ærø: de fornævnte Landspidser Urehoved og Ommelshoved ere forbundne med det øvrige Land ved Drei; det samme er Tilfældet med Øens Sydostspids Ærøeshale.

Øst for Ærø ligge følgende til samme henhørende Smaaøer og Holme: Store-Egholm, Lille-Egholm, Halmø, Deirø og Langholm; paa Halmø findes en Gaard, de øvrige ere ubeboede. Desuden ligge i fornævnte Bugt de tvende Kragnæs-Holme og Been-Holm.

Disse Øer og Holme iberegnete, har Ærø et Fladeindhold af 1 11/20 kvadrat Miil. Mellem Urehoved og Bornæs danner Havet, vestlig for den fornævnte større Bugt, en mindre Bugt, der ender sig i Stokkeby-Noer.

Af Indsøer findes kun Hvid-Sø paa Nordvestsiden af Landet. Den skilles kun ved en Landstrimmel fra Havet og har sandsynligviis tidligere været et Noer.

Ærø er med faa Undtagelser høit og bakket, især vest for Dreiet. De høieste Puncter ere Sønderhøi, 226 Fod, og Olde Møllebakke, 204 Fod; Rise Kirke, Tranderup Kirke, Bregninge-Mølle og Vester-Mølle ved Søbygaard ligge ogsaa paa meget høie Punkter.

Jordbunden er mergelblandet Leer, hvis ydre Skorpe paa de fleste Steder er god Muldjord; Øen er som Følge heraf særdeles frugtbar. Skove findes ikke, uagtet Øen i ældre Tid har været meget skovrig, hvilket ikke alene berettes af ældre Forfattere, men ogsaa godtgjøres ved Benævnelsen Skovland for en Deel af Øen og ved mange Stedbenævnelser, hvori Ordet Skov forekommer. Øen har Mangel paa Moser.

Indvaanernes Antal var efter sidste Folketælling 11,418 (hvoraf i Ærøeskjøbing 1713 og i Marstal 2590). Dette udgjør ca. 7600 paa Kvadratmilen (naar Ærøeskjøbing og Marstal regnes fra, ca. 4750 paa Kvadratmilen i Landdistrictet). Folkemængden angaves i 1769 til 5118, i 1803 til 7573, i 1827 til 9120, i 1831, da Sundhedscommissionen lod foretage en Folketælling, til 8979, i 1845 til 10,185 og i 1855 til 11,120.

Grunden til den hurtige Fremvæxt i Folkemængden er, foruden saadanne almindelige Aarsager som tidlige Ægteskaber og gunstige Betingelser for Sundheden, især Søfartens Tiltagen og Udparcelleringen af Øens 4 Herregaardes Hovmarker, samt derhos den betydelige Udparcellering af Bondejord.

Ærø henhører, som foranført, til Nordborg Amt; Amtmanden er Overøvrighed for Staden Ærøeskjøbing og tilligemed Biskoppen Medlem af Overkirkedirectionen for Øen. Ved Forordningen af 18de November 1773 er der anordnet en Stad- og Landret for hele Øen med Indbegreb af Staden Ærøeskjøbing. Denne Ret bestaaer af en Præses, der tillige er Landfoged, og 2 Assessorer, hvoraf den første tillige er Amtsforvalter og Huusfoged, den anden tillige Actuar ved Retten. Landfogden har som saadan omtrent de samme Forretninger som Herredsfogden i Herrederne; han udfører tillige Byfogdens og Politimesterens Forretninger i Ærøeskjøbing. Landfogden og Actuaren deeltage med Staden Ærøeskjøbings Bycollegium, bestaaende af 6 Medlemmer, i Bestyrelsen af Stadens Oeconomi. Actuaren har alle en Byskrivers Forretninger.

Ærø danner et eget Physicatdistrict; Physicus boer i Ærøeskjøbing. Med Hensyn til Udskrivningsvæsenet hører Øen under 1ste slesvigske Udskrivningsdistrict. Som foranført er der for de directe Skatters Oppebørsel ansat en Amtsforvalter. Hele Toldvæsenet paa Øen staaer under en Toldinspecteur, der boer i Marstal; i Ærøeskjøbing er ansat en Toldoppebørselscontrolleur med 3 Toldassistenter, i Marstal ligeledes en Toldoppebørselscontrolleur med 2 Toldassistenter. I Ærøeskjøbing er en Postmester, i Marstal en Postexpediteur.

Ærø danner Hertugdømmet Slesvigs 1ste blandede Valgdistrict for Valg til Provindsialständerforsamlingen for Hertugdømmet; med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet er Øen en Deel af 5te Valgkreds.

I Henseende til Kirke- og Skolevæsen hører Ærø under Kongerigets Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet og har i Forening med Størstedelen af Als siden 1819 en egen Biskop. Tidligere stode disse tvende Øer under Fyens Biskop. Forordning af 7de Novbr. 1832 giver nærmere Bestemmelser for Grændserne mellem den geistlige og verdslige Lovgivning, Administration og Jurisdiction i Als og Ærø Bispedømme. Øen har sin egen Provst.

Kirkerne paa Ærø eie sig selv. For dem er ansat under Overkirkedirectionen en Kirkeinspecteur, der baade er Kasserer og Regnskabsfører og har Tilsyn med Bygnings- og Reparationsarbejderne. Samtlige Kirkers Formue bestyres i

Fællesskab og anvendes til Kirkernes Bedste, uanseet om den ene eller den anden har større eller mindre Formue og Indtægter. Efter Regnskabet pro 1861/63 eiede Ærøeskjøbing Kirke 1620 Rd., Marstal K. 3217 Rd., Rise K. 26,633 Rd., Trenderup K. 3565 Rd., Bregninge og Søby K. 24,318 Rd.

Ærø omfatter 6 Sogne, nemlig Ærøeskjøbing Kjøbstadsogn og de 5 Landsogne Søby, Bregninge, Tranderup, Rise og Marstal. Marstal Sogn deles igjen i Handelspladsen Marstal og Marstal Landsogn eller Landdistrict. Ifølge Regulativ for Communalrepræsentationen i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter af 21de Mai 1861, bestaaer Ærø Landdistricts Communalraad af 6 Medlemmer, nemlig 1 for Marstal Handelsplads, 1 for den øvrige Deel af Marstal Sogn og 1 for hver af de andre 4.

Sognefogder haves ikke, men Flækken Marstal og Øens 15 gamle Landsby-Bylag have hver deres Sandemand, der besørger Regnskabsvæsenet, har Opsigt over Veiene samt Oppebørsel af forskellige Smaaafgifter, tilsiger til Kjørsler og Haandtjeneste.

For de 4 nedlagte Godsers Parcellister træder en Vraager for hvert Gods (for Gudsgave dog 2) istedetfor Sandemanden. En Vraager gives dog ogsaa i de egentlige Byer; han er der Brandopsynsmand og har nogle mindre Politiforretninger.

Indre Byanliggender paa Landet besørge Lehnsmænd, hvoraf 3 i hver By: een for Boelsmændene, een for Kaadnerne og een for Huusmændene.

Ærø Plovtaal angives til 218 $\frac{3}{8}$; Skattearealet beløber sig til 11,555 Skattetønder, taxeret til 1,448,740 Rd. Eiendommene i Landsognene bestaae efter Opgivelser fra 1859, foruden 3 Præstegaarde, i 2 Gaarde større end en Heelgaard, 134 Heelgaarde eller Boel, 10 $\frac{3}{4}$ Gaarde, 173 $\frac{1}{2}$ Gaarde, 44 $\frac{1}{4}$ Gaarde, 234 Gaarde mindre end en $\frac{1}{4}$ Gaard, fornemmelig Parcelsteder, 412 Huse med Jord (Kaadnersteder) og 289 Huse uden Jord.

Et Boels eller en Gaards Størrelse er 50 - 60 Tdr. Land. En Tønne Land regnes paa Ærø efter saakaldet Bygsædemaal = 213 $\frac{1}{3}$ Baand (Rode).

En stor Deel af de mindre Eiendomme ere Parceller af Øens 4 udskiftede Hovedgaarde (Vudrup 42 Parceller, Graasteen 33 Parceller, Gudsgave 67 Parceller og Søbygaard 74 Parceller). Hver Parcellist boer paa sin Parcel.

Paa Ærø er gjort 3 Inddæmningsforsøg, det ældste for henved 50 Aar siden ved Øens vestlige Ende, i Søby Sogn, hvor man har forsøgt at afskjære Søen Hvid-Sø fra Havet, med hvilket den før stod i Forbindelse. Omtrent $\frac{1}{3}$ af Arealet, der udgjør ca. 200 Tdr. Land, holdes om Sommeren ved Hjælp af en Vindmølle med Sneglegang saa tørt, at det benyttes til Høslet og Rørskjæring. Resten staaer altid under Vand.

I 1856 har man ved Dæmninger afskaaret 2 Havbugter, nemlig Graasteens Noer og Stokkeby-Noer. Graasteens Noer udgjør 6 - 700 Tdr. Land; det er forsynet med en hollandsk Vindmølle til Vandets Udpumpning. Af Arealet er en Deel om Sommeren lagt tørt og benyttes til Græsning.

Paa en Holm, der ved Inddæmningen er sikkert mod Havet, er bygget et Par Huse. Stokkeby-Noers inddæmmede Areal udgjør ca. 200 Tdr. Land. Det har siden 1858 været holdt tørt om Sommeren ved Hjælp af en 4 Hestes Dampmaskine. I 1862 er tillige bygget en hollandsk Vindmølle, der ligesom Dampmøllen er forsynet med Jern-Centrifugalpumper. Det indvundne Land er udgrøftet og bragt under Behandling. Det har paa Grund af sin Form og Beliggenhed ved Borgnæs faaet Navn af Borgnæsdal.

Ærø skrives i gamle Documenter "Ærræ" (Valdemar II.'s Jordebog 1231 i scr. rer. Dan. VII. p. 524, 630), "Erre", „Ærye", hos Hvitfeldt sædvanligt "Arre".

Den nævnes første Gang i Historien 1043, da der leveredes et Søslag under Ærø, hvori Magnus den Gode overvandt Svend Estridsøn (Knytlinga-Saga Cap. 22).

Den 18de Januar 1277 overlode Markgreverne af Brandenburg Ærø, som de rimeligviis havde i Arv efter deres Moder Sophie, Kong Valdemar II.'s Datter, for 1000 Mark til Fyrst Witzlav af Rygen.

Ligesom Als var Ærø Gjenstand for de sønderjydske Hertugers Fordringer, og fra 1287 til 1296 var den ogsaa i Hertug Valdemar IV.'s Besiddelse tilligemed Als (see denne Ø) og Femern.

Henimod Slutningen af Kong Erik Menveds Regjering tilhørte Ærø Markgreve Valdemar af Brandenburg, som 1315 forlehnede den senere danske Drost Laurits Jonsøn dermed, og da den var frataget denne af Christoffer II., fik han den igjen 1326 af den nye Konge, den sønderjydske Valdemar, efter Christoffers Fordrivelse.

Af et Document fra 1337 sees, at Ærø var i den holsteenske Grev Geerts Besiddelse, ligesom 3 Aar senere i hans Sønners ved Valdemar Atterdags Thronbestigelse 1340 (Suhms Danm. Hist. XII. S. 283, XIII. S. 6); ogsaa viser et Document af 19de Mai 1398 (trykt i Hübertz's Beskriv, af Ærø S. 291), at den da stod under den holsteenske Grev Gerhard VI., som siden 1386 var forlehnet med Slesvig.

I Begyndelsen af den langvarige Krig om Slesvig imellem Erik af Pommern og Gerhards Søner erobrede Kongen 1410 Ærø tilligemed Als, og ved Fredsslutningen i Vordingborg 1435 var Ærø en af de faa Partikler, som forbleve under Kronen, fordi Kongen da havde dem i Besiddelse; men efterat denne havde forladt Danmark, overlod Rigsraadet ved en Tractat i Lybek d. 2den Juli 1439 Hertug Adolf ogsaa Ærø, som siden stedse i verdslig Henseende har hørt til Slesvig.

1509 blev øen hærjet og plyndret af Lybekkerne. Saavel ved Hertugdømmernes første Deling 1490 som ved den anden 1544 forblev Ærø ved den kongelige Deel ligesom Als og kom tilligemed denne Ø til at udgjøre Dronning Dorotheas Livgeding, men ved Frederik II's Udstykning af den kongelige Deel 1564 og et senere Bytte 1584 kom den ligesom Als til Kongens Broder Hertug Hans den Yngre. Ved dennes Død 1622 deelttes hans Besiddelser mellem 5 af hans Sønner, af hvilke den ældste, Hertug Christian, der egentlig som Stamherre skulde have havt Sønderborg, blev affundet med Ærø, da han, som det fortælles, var sindssvag.

Da Hertug Christian døde ugift 1633, blev Ærø deelt i 4 Dele, idet hans Brodersøn og 3 dalevende Brødre, Hertugerne af Sønderborg, Nordborg, Glücksborg og Pløn, toge hver sin Part ved Lodkastning. Hertug Frederik til Nordborg fik Godset Graasteen, men solgte 1635 sin Deel til Hertug Philip af Glücksborg for 53,000 Rd.; Hertug Philip fik Ærøeskjøbing og Godset Vodrup; Hertug Joachim Ernst af Pløn fik Søbygaard Gods, og Hertug Johan Christian af Sønderborg fik Gudsgave Gods. Denne Udstykning havde kun sørgelige Følger for Øen, thi i enhver af Herrernes Andeel blev der ansat en Mængde Betiente til at varetage Herskabernes ofte modstridende Interesser, hvilke udsugede Befolkningen og demoraliserede den paa alle Maader.

1658 blev ogsaa Ærø hærjet af de Svenske. Ved Hertugen af Sønderborgs Concurs 1667 kom den sønderborgske Deel af Øen under den danske Krone, men blev faa Aar derefter tilligemed Nordborg overladt Hertug August af den plønske Linie, som efterlod sin Andeel af Ærø til sin yngre Søn Christian Carl, hvis Søn Hertug Frederik Carl (tidligere "Herr v. Carlstein", jfr. Nordborg) efterhaanden arvede alle de nordborgske og plønske Besiddelser, men 1730 afstod de første med den tilhørende Deel af Ærø til Kronen.

Den glücksborgske eller mellemste Deel af Øen, bestaaende af Ærøeskjøbing og Godserne Graasteen og Vodrup, købte Kong Frederik V. 1749 af Hertug Frederik for 3 - 400,000 Rd., og saaledes var nu hele Øen samlet under Kronen. Denne Forandring havde den besynderlige Følge, at Ærø mistede sine danske Love, som under Hertugerne af det sønderborgske Huus havde været gjældende paa Øen, og fik slesvigsk Ret istedet.

Den 18de Novbr. 1773 ophævedes de forskjellige Retter paa Ærø, og hele Øen, Kjøbstaden iberegnet, fik en fælles Ret med en Landfoged som Præses og 2 Assessorer. Tidligere udgjorde Øen foruden Staden Ærøeskjøbing et Amt, Graasteen Amt, og 2 Lehn, Søbygaard og Gudsgaves Lehn.

Indtil 1819 hørte Ærø under Fyens Stift ligesom Als, med hvilken Ø den siden den Tid er forenet under en egen Biskop.

J. R. Hüberts: "Beskrivelse over Ærø", Kjøbenh. 1834.

"Statistische Skizze der Insel Arröe", von Professor Hansen, i N. Stb. Mag. IX. S. 117 ff.

"Vermischte Nachrichten von der Insel Arröe«, von Carstens, i Niemanns Vaterlandskunde III. S. 21 ff.

"Topographische Skizze der Insel Arröe", i Schlesw.-holst. Chronik 1801. Nr. 9 S. 3 ff.

Ærøeskjøbing

er beliggende umiddelbart ved Havet paa Øens østlige Kyst under 54° 53' 30" nordlig Bredde og 2° 9' 30" vestlig Længde. Byens Grund skraaner ned mod Havet, og bag Byen ligge temmelig høje Bakker; kun ca. 2000 Alen fra Havnen ligger Øen Deirø og sydvest for Byen Lille-Ø, som benyttes til Græsning.

Byen er temmelig regelmæssig bygget, med lave Huse, i det Hele af et venligt Udseende. 2 Torve, 8 Gader og Stræder og 315 Huse; den er indeelt i 2 Kvarterer (Roder).

Byens Jorder have et Areal af 415 Tdr. Land á 320 kvadrat Baand. De bestaae dels af den gamle Kjøbingsmark og dels af den nedlagte Gaard Kjøbinghofs saakaldte "Herremark." Endvidere hører Øen Deirø af 28 Tdr. Land under Byen. Alle Jorderne ere udskiftede med Undtagelse af Deirø.

Af offentlige Bygninger mærkes:

Kirken, af nyere Bygningsform, med Taarn og Spiir, opført 1756 - 58 istedetfor den ældre Kirke, der var meget forfalden. Godt Orgel.

Stad- og Landrettens Huus (Raadhuset), hvilket i indeværende Aar (1863) skal ombygges.

Den nye og den gamle Skole.

Fattighuset.

Toldbodbygningen.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1713 (860 af Mdkj. og 853 af Kvkj.); i 1855: 1712; i 1845: 1552.

Indvaanernes Erhverv er hovedsagelig Søfart, og navnlig drives Fragtfart paa Norge, England og Holland. Ogsaa endeel Kornhandel drives, dels med hvad der kan udføres af Øens egen Avl, dels med Korn fra østersøiske Havne, som da enten føres til Norge eller i mindre Partier til Svendborg og Kiel. Byen har ogsaa en ret god Tømmerhandel.

Af de vigtigere fremmede Varer var den samlede Indførsel i Aaret 1862: Bomuldsgarn 2938 Pd. (i 1861: 9244 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 8737 Pd. (i 1861: 13,817 Pd.), fremmed Brændeviin og Rom 1957 Btl., Stang- og Baandjern 42,876 Pd. (i 1861: 49,541 Pd.), Kaffe 40,199 Pd. (i 1861: 44,591 Pd.),

Risengryn og Riismeel 21,403 Pd. (i 1861: 16,978 Pd.), Salt 708 Tdr. ti 1861: 816 Tdr.), Steenkul 3918 Tdr., Sukker 76,265 Pd., Tobak 11,073 Pd. (i 1861: 8760 Pd.), Trælast 26,005 Cbfd. (i 1861: 31,852 Cbfd.), uldne Manufacturvarer 4868 Pd. (i 1861: 4476 Pd.), Viin 417 Btl. (i 1861: 702 Btl.)

Af Kornvarer kan Udførselen ikke være betydelig, endskjøndt Øen er særdeles frugtbar, idet den har over 11,400 Sjæle at ernære og saaledes næst Malta er den stærkest befolkede Ø i Europa.

Der udførtes i Aaret 1862 ialt 15,814 Tdr. Kornvarer og Frøsorter, hvoraf kun 776 Tdr. til fremmede Steder. I 1861 var den samlede Udførsel 18,452 Tdr.

Af andre Varer udførtes i 1862 44,092 Pd. Flesk (i 1861: 84,673 Pd.), hvoraf til Udlandet 27,449 Pd., 52,854 Pd. Skind og Huder, hvoraf til Udlandet 13,095 Pd.

Skibsfarten var i 1862: i indenlandsk Fart indgaaet 546 Fartøier af 4117 Com.-Læsters Drægtighed med 1773 Læsters Bestuvning, udgaaet 461 Fartpjer af 2893 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 676 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart indgaaet 21 Fartøier af 509 $\frac{3}{4}$ Læsters Drægtighed med 335 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 31 Fartøier af 915 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 32 Læsters Bestuvning. Ved Udgangen af Aaret 1862 var i Ærøeskjøbing Tolddistrict hjemmehørende 86 Fartøier af 1334 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed. Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862 5515 Rd. 79 Sk. imod 6166 Rd. 24 Sk. i 1861.

Af industrielle Anlæg mærkes en Fabrik for Centrifugalpomper og et Kalkbrænderi; et Bogtrykkeri, hvorfra Ærø Avis udgaaer.

Fra Ærøeskjøbing er Færgefart til Faaborg (4 M.), Svendborg (3 $\frac{1}{2}$ M.), Vemmenæs paa Taasinge (3 M.) og Rudkjøbing (3 M.).

Communalbestyrelsen bestaaer efter Frdn. 16deNovbr. 1773 af Landfogden og Actuaren med de deputerede Borgere, 6 i Tallet. Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren, Veiermesteren og 2 aarlig vekslede Rodemestere. Særskilte Commissioner ere: Havnecommissionen, Skolecommissionen, Fattigcollegiet, Quarantainecommissionen.

Communnen eier i faste Eiendomme: $\frac{1}{6}$ af Stad- og Landrettens Huus, den nye Skole, den gamle Skole, Sprøitehuset, Fattighuset, Havnens Kogehuus og Materialhuus. Desuden eier den 2 Byskifter (Lodder i den gamle Bymark) og 24 Tdr. Land "mellem Bjergene", hvilke Jorder ere tillagte adskillige Embeder. I Capitaler eier Byen 5028 Rd. Byens Gjald andrager 7348 Rd.

Ærøeskjøbings Udgifter have i de 3 Regnskabsaar 1860 - 62 stillet sig saaledes:

	Fattigvæsen.	Skolevæsen.	Delinqventv.	Indqvartering.
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
18 ⁶¹ / ₆₂	3186	1262	219	59
18 ⁶⁰ / ₆₁	2997	1032	1287	60
18 ⁵⁹ / ₆₀	2778	689	190	56

	Brandvæsen.	Daarevæsen.	Bygningsudg.	Lønninger.
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
18 ⁶¹ / ₆₂	487	480	205	467
18 ⁶⁰ / ₆₁	467	360	330	459
18 ⁵⁹ / ₆₀	469	376	502	459

Omkostningerne til Opførelsen af et nyt Raad- og Arresthuus, hvortil Byen skal bidrage 1/6, vil i 1863 andrage 5000 Rd.

Alle Udgifter paalignes, med Undtagelse af ca. 150 Rd., som Fattigvæsenet har af Legater m. m., og ca. 200 Rd. som indkomme for Lemmernes Arbeide. Til Understøttelse af Trængende haves Legater til Beløb ca. 7300 Rd.

Byen har en Borgervæbning, tilsammen omtrent 200 Mand, men intet egentlig Brandcorps. Byens Sprøiter betjenes af en Sprøitemester, 4 Straalemestere og 36 Huuseiere som Menige, hvilke sidste aarlig vexle.

Havnevæsenet administreres af en Havnecommission bestaaende af Actuaren eller anden Assessor i Stad- og Landretten som Magistratsmedlem, 2 deputerede Borgere og 2 erfarne Skippere. Under Commissionen fungerer en Havneforstander som Regnskabsfører og en Havnefoged. Havnevæsenet har intet Fond; dets aarlige Indtægter ere ca. 1700 Rd. Havnen er i de senere Aar udvidet med mere end det Tredobbelte, ligesom den ogsaa i 1861 er fordybet indtil 10 Fod.

I geistlig Henseende danner Byen et Sogn med en Sognepræst. Der er derhos ansat en ordineret Catechet, som tillige er første Lærer ved Borgerskolen.

Byen hører til Ærø Physicatdistrict (Physicus boer i Byen). Apothek. Ved Ærøeskjøbing Toldsted er ansat en Toldoppebørselscontrolleur og 3 Toldassistenter. En Toldinspecteur for hele Ærø boer i Marstal. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester. Privat Telegraphstation, oprettet 1862.

Følgende private Selskaber og Foreninger findes fortiden i Byen: Spare- og Laanekasse-Foreningen (i Kassen indestod ved Udgangen af 1862 128,296 Rd., opsparet Capital 15,220 Rd.); Skibsassuranceselskabet (dets Risico var efter Regnskabet pro 1862 95,071 Rd., Formue 20,031 Rd.); Understøttelsesforeningen for Haandværkere; Skipperunderstøttelsesforeningen, Foreningen til Understøttelse for trængende Sømænds Enker og Døttre; Sangforeningen; Læseselskabet; telegraphist Actieselskab; Fugleskydningsselskabet.

I Ærøeskjøbing er, hvad der ligger i Navnet, Ærøs eneste Kjøbstad. Den er ogsaa bleven kaldt alene Kjøbing, som Almuen endnu kalder den i daglig Tale; Henrik Rantzau kalder den Nicopia (Nykjøbing); hos Danckwerth er Navnet forvansket til Harzkjøping.

Byens Alder er ganske ubekjendt. I et hos Hübertz S. 291 aftrykt Document af 1398 nævnes et "Nysby up Erre" og en Borgermester med 3 Raadmænd sammesteds, men det er uvist, om det er den nuværende Kjøbstad. Efter D. Atl. havde Ærøeskjøbing dog allerede 1476 en Borgermester Hans Hayghe. Dens Privilegier skrive sig fra det 16de Aarhundrede; de bleve stadfæstede 1563 af Enkedronning Dorothea og senere af Hertugerne af Glücksborg, som eiede Ærøeskjøbing siden Øens Deling mellem de 4 sønderborgske Linier 1633; men da Byen 1749 var kommen under Kongen, nægtede baade Frederik V. og hans Efterfølgere at stadfæste dem.

1629 leed Byen meget ved en stor Ildebrand. Ærøeskjøbing er den eneste Kjøbstad i Slesvig, der ikke har sin egen Jurisdiction; 1773 mistede den sin Magistrat og staaer fra den Tid under Landfogden paa Øen.

Indbyggernes Hovederhverv er Handel, Skibsfart og Landbrug; det sidste drives deels paa den gamle Bymark "Kjøbingsmark", deels paa den saakaldte "Herremark", der hørte til den gamle paa Torvet liggende hertugelige Gaard Kjøbingshof, hvilken Hertug Philip 1629 skænkede sin Gemalinde Sophie Hedvig med Tilliggende; men 1682 bortleiede Hertug Christian hele Herremarken til Byens Borgere for 1000 Mark lybsk til evig Tid, og den følgende Hertug Philip Ernst nedlagde Gaarden 1721 og solgte den tilligemed Marken til Borgerskabet; sidstnævnte blev deelt i 58 Parceller, og hver Parcel betaltes med 500 Mark og en aarlig Recognition af 1 Mark. Byens Handel leed meget Afbræk ved Norges Tab, men er nu atter i god Opkomst.

Den ikke mindre som Digter end af sin foranderlige Skjebne bekjendte Mag. Anders Christensen Arrede, der var Biskop i Throndhjem fra 1617 til 1622, da han blev afsat, og døde som Præst i Vordingborg 1637, var født i Ærøeskjøbing, hvor hans Fader Christen Andersen var Præst, d. 2den Januar 1587, og har Navn efter sin Fødeø.

Søby Sogn, det nordligste paa Øen, Annex til Bregninge, omgivet af dette Sogn og Havet. Kirken ca. 1 1/2 Miil nordvest for Ærøeskjøbing. Areal 2532 Tdr. Land.

I Sognet: Byerne Søby med Kirke, Skole og Kro, og Nyhave; Søbygaard, Hovedparcel af det nedlagte Gods af samme Navn, 73 Tdr. Land á 320 kvadrat Baand, Søbygaardsmark, 76 Parcelsteder af det udparcellerede Gods Søbygaard, hver Parcelist boer paa sin Parcel; Vestermølle. Ialt i Sognet 11 Heelgaarde, 2 3/4 Gaarde, 26 1/2 Gaarde, 8 1/4 Gaarde, 77 mindre Gaarde (herhen regnes de fleste Parcelsteder), 47 Huse med Jord og 32 Huse uden Jord.

Indvaanere: 1084. Jordbrug er Hovederhvervet; dog drives i Søby tillige Søfart og Fiskeri.

Sognet er deelt i 2 Districter, nemlig Søby og Søbygaard; Søby har en Sandemand og en Vraager, Søbygaard en Vraager. 7 Lægd, 101ste -105te, 111te og 112te.

Kirken, der er opført 1745, er i en nyere Stil med bred halvranding mod Øst; fladt gibset Loft. Altertavlen nyt Maleri af Prof. Lund. Taarn med Spiir. Øst for Kirkebyen skal have staaet et Capel paa en Høi, som endnu kaldes Capelhøien.

Søbygaard var fordem et Gods, hvorefter Øens fjerde Lehn benævnedes. Det tilhørte 1540 Jens Gregersen, 1590 Hertug Hans den Yngre, som opbyggede Gaarden paany og stærkt befæstede den; efter Hertug Christians Død 1633 kom Godset til hans yngste Broder Hertug Joachim Ernst af Pløn og dennes Efterkommere. 1730 blev det atter ved Hertug Frederik Carls Afstaaelse kongeligt; 1772 blev det nedlagt og udparcelleret.

Byen Haven eller Nyhave blev udflyttet ved Landets Udskiftning paa den nordvestlige Spidse af Øen. Øst for Byen er et Sted "Borrestedgrav", der minder om en Borg, hvoraf der dog ikke findes Spor. Paa Øens Nordvestspidse Skjoldnæs var det i Jordebogen 1231 nævnte andet Kongsgods paa Ærø "Skyoldnæs"; her findes Spor af en 1812 opkastet Skandse.

Bregninge Sogn omgivet paa tvende Sider af Havet samt af Søby og Tranderup Sogne. Areal 2842 Tdr. Land. Kirken ligger omtrent 1 Miil vestnordvest for Ærøeskjøbing.

I Sognet: Byerne Bregninge, næsten 1/4 Miil lang, deelt i Østerbregninge, Vesterbregninge og Tverby, med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Møller og Kro, Skovby med Skole og Kro, og Leby. Ialt i Sognet en Præstegaard, 33 Heelgaarde, 28 1/2 Gaarde, 2 1/4 Gaarde, 12 mindre Gaarde, 124 Huse med Jord og 51 Huse uden Jord.

Indvaanere: 1449. Jordbrug er Hovederhvervet. Hver af de 4 Byer Østerbregninge, Vesterbregninge med Tverby, Skovby og Leby har en Sandemand og en Vraager. 12 Lægd, Nr. 89 - 100. Bregninge og Søby udgjøre tilsammen et Sognekald.

Kirken er beliggende i Vesterbregninge, opført af raa Kampesteen paa en Fod af huggen Granit, hvælvet, Taarn af Kampesteen med høit Spiir, gammel Altertavle med 2 Fløie af Snitværk, Granit-Døbefont, Prædikestolen opsat 1598. 1442 pantsatte Hartvig Schack efter D. Atl. sit Gods i Leby til Hertug Adolf for 100 Mark. Den yderste Gaard i Tverby hedder Tverbygaard og skal have hørt til de Frigaarde, som fordem fandtes paa Ærø.

Tranderup Sogn omgivet paa to Sider af Havet samt af Bregninge og Rise Sogne. Areal 2314 Tdr. Land. Kirken c. 1/2 Miil vestsydvest for Ærøeskjøbing.

I Sognet: Byerne Tranderup, hvis sydlige Deel kaldes Ornum, med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, og Vindeballe; Vornæsgaarde; Vodrup eller Vodrupmark, 42 Parcelsteder af det udparcellerede Gods Vodrup, hver Parcellist boer paa sin Parcel. Ialt i Sognet Præstegaarden, 30 Heelgaarde, 7 1/2 Gaarde, 1 1/4 Gaarde, 46 endnu mindre Gaarde (fornemmelig Parcelsteder), 40 Huse med Jord og 34 Huse uden Jord.

Indvaanere: 981. Jordbrug er Hovederhvervet. Fra Vodrup af drives noget Fiskeri.

Sognet er deelt i 3 Districter, nemlig Tranderup med Vornæs, Vindeballe og Vodrup, hvoraf de to første have hver en Sandemand, og en Vraager, den sidste en Vraager. 8 Lægd, Nr. 83 - 88, 109 -110. Tranderup danner et Sognekald for sig.

Kirken er lille og har kun et lavt Taarn, men da den ligger meget høit, sees den vidt om til alle Sider og tjener til Søemerke. Den er opført af raa Kampsteen paa en Sokkel af huggen Granit. Kirkens Chor ligger ikke nøiagtigt i samme Retning som Skibet; oprindelig har det været forsynet med Apsis. Kirken, har i det Hele den rundbuede Character; dens Alder kan vel sættes til det 13de Aarhundrede, og den maa saaledes antages for at være den ældste Kirke paa Ærø. Det nuværende Taarn er opført 1832; det slutter foroven med en lanterneagtig Kuppelbygning. Gammel Altertavle af Træsnit, raat Arbeide. Kirkens Loft er hvælvet.

Tranderup Sogn var forhen Annex til Ærøeskjøbing.

Vodrup var forud et Gods (oprettet af en Landsby af samme Navn), som tilligemed Ærøeskjøbing dannede et af Øens 4 Lehn. Efter Hertug Hans den Yngres Død 1622 kom det til hans Søn Hertug Christian og efter dennes Død 1633 til Broderen Hertug Philip af Glücksborg. 1749 solgte Hertug Frederik af Glücksborg det til Kong Frederik V., og 1767 blev Godset nedlagt og udstykket i 20 Parceller.

I den sydlige Deel af Sognet findes Levningerne af en fiirkantet Vold "Borgvolden", og mod Nord paa Borgnæs skal have staaet en Borg Stylteborg kaldet, af hvis Stene Tranderup Kirke skal være bygget.

Rise Sogn, det største Sogn paa Ærø, omgivet af Tranderup Sogn, Ærøeskjøbing Kjøbstadsogn, Bugten ved Ærøeskjøbing, Graasteen-Noer, Dreiet, der forbinder det med Marstal Sogn, og Havet. Areal 5013 Tdr. Land. Kirken lidet over 1/2 Miil syd for Ærøeskjøbing.

I Sognet: Byerne Store-Rise med Kirken, Præstegaard, Skole og Kro (deles i Kirkeballe, Kongeballe og Lilleballe), Lille-Rise (ligger paa Skrænten af en temmelig høi Bakke og i Dalen derved, saa tæt beplantet med Træer af alle Slags, at den næsten synes at ligge i en Skov), Stokkeby med Mølle, Dunkjær med Skole, Mølle og Kro, Olde med Skole og Mølle; det udparcellerede Gods

Graasteens Hovedparcel Gravendal, ca. 90 Tdr. Land; Graasteen, 33 Parcelsteder af det fornævnte Gods, Parcellisterne boe paa deres Lodder. Ialt i Sognet foruden Præstegaarden og en større Gaard 48 Heelgaarde, 2 3/4 Gaarde, 62 1/2 Gaarde, 22 1/4 Gaarde, 30 endnu mindre Gaarde (fornemmelig Parcelsteder).

Indvaanere: 2141. Agerdyrkning er Hovederhvervet.

Sognet er inddeelt i 6 Districter, nemlig 5 Byer, som hver har sin Sandemand og sin Vraager, og det udparcellerede Gods Graasteen med en Vraager. 19 Lægd, Nr. 66 - 82, 107 - 108. Rise danner et Sognekald for sig.

Kirken er opført af Teglsteen, hvælvet Taarn, med høit Spiir; 70 Alen lang, men kun 13 Alen bred, Altertavle med udskaarne Figurer indrettet til at lukke sammen, gammel Granit-Døbefont, series pastorum. Af Indskriften paa en Tavle i Kirken underrettes man om, at Lynilden slog ned i Rise Kirkespiir den 20de October 1663 om Midnat, Spiret brændte og Klokkerne sloges istykker.

Kirken, der var indviet St. Nicolaus, var uden Tvivl fordum Øens Hovedkirke den nævnes 1374, da Valdemar Atterdag overlod den til Mauquard Bull, en Præst fra Bremen, og 1377 da Biskop Johan af Ribe tildømte Knudsbrødrene i Odense den, hvis Besiddelse af samme stadfæstedes af Kong Oluf Hakonsøn 1385 (Suhms Danm. Hist. XIII. S. 727, hvor "Bille" er en Trykfeil for "Bull", XIV. S. 47, hvor "Rist" er en Trykfeil for "Rysæ", 149) og af forskiellige Paver. Sognet indbefattede tidligere Marstal (see dette Sogn). Paa Kirkegaarden fandtes 1845 168 Mønter.

Graasteen, beliggende tæt vest for Dreiet, var fordum et Gods, hvortil Rise Sogn hørte som Lehn. Det tilhørte i Slutningen af det 16de Aarhundrede Hertug Hans den Yngre; efter hans Død 1632 gik det i Arv til hans ældste Søn Hertug Christian, som residerede og døde her ugift d. 14de Juni 1633. Det kom derefter til hans Broder Hertug Frederik af Nordborg, som igjen 1635 solgte det til en tredie Broder Hertug Philip af Glücksborg, i hvis Familie det forblev til 1749, da Hertug Frederik solgte det til Kong Frederik V. 1767 blev Godset nedlagt og udparcelleret.

Ved Gravendal findes Skandsesporet "Volden", og sydlig henimod Veinæsnakke, Dens Sydspidse, en fiirkantet med Vold omgiven Plads, som kaldes St. Albani eller Alberti Kirkegaard, og hvor der efter D. Atl. har staaet en St. Alberts Kirke.

Marstal Sogn omfatter Ærøes sydostlige Halvø, Skovland kaldet, ved Dreiet forenet med Rise Sogn, forøvrigt omgivet af Havet og Graasteen-Noer (forsaavidt det nu ikke er inddæmmet). Sognet løber i nordvestlig Retning ud i en smal Landstrimmel, der ender i Ommelshoved, og en smal Fjord, Kløven, skjærer sig ind sydvest for denne Halvø; mod sydvest udskyder Ærøeshale (Erikshale), der tildeels danner Handelspladsen Marstals Havn. Til Sognet høre Halmø, Store-Egholm og Lille-Egholm samt Kragneholme i Graasteen-Noer. Areal 2569 Tdr. Land. Kirken ligger omtrent 1 Miil sydost for Ærøeskjøbing.

I Sognet: Handelspladsen Marstal, beliggende paa en Skraaning ned mod Søen, med Kirke, Præstegaard, en Navigationsskole, en Borgerstole (Frederiksskolen), Toldoppebørselscontrol, Postexpedition, ca. 530 Huse, hvoraf 77 med Jordtilliggende (Husene i det Hele smaae og af Bindingsværk), 22 Gader, med 2590 Indvaanere.

Ved Regulativ af 26de Februar 1861 blev Marstal autoriseret som Handelsplads. Den har sin væsentligste Erhverv ved Søfart. Denne drives af de Fleste i Fragt fra andre Steder, deels paa Indlandet og deels paa Udlandet og da navnlig paa Norge, Sverrig, England og Holland. Nogle af Skipperne drive ogsaa Kornhandel for egen Regning, som de da enten indkjøbe i de danske Kjøbstæder eller i preussiske Havne og føre Kornet enten til Norge, naar det er store Partier, eller til Kiel, naar det er med mindre Fartøier. Af Øens egen Avl udføres kun nogle faa Tusinde Tønder, og dette afskibes i Reglen i Ærøeskjøbing, som har Størstedelen af Øen til Opland.

Det maa vække Forundring, at Marstal har en saa stor Handelsflaade (see nedenfor), da Farvandet er saa daarligt, at kun Fartøier af og under 7 Fods Dybgaaende kunne komme til Byen sydfra og kun med 9 Fod gennem Dybet ved Rudkjøbing, og ladede Fartøier maae derfor søge gennem Svendborgsund ind til det 1/4 Miil fra Marstal liggende Havneanlæg Kløven ved Landsbyen Ommel. Her er en fortræffelig Havn, hvor selv meget dybtgaaende Fartøier kunne finde Beskyttelse.

Marstal Havn er meget stor og godt beskyttet mod Øst af en 1/16 Miil lang og meget solid Mole af Kampesteen og mod Syd af Ærøeshale. Havnen kan rumme ca. 250 Fartøier, men har paa de fleste Steder kun 6 Fod Vand, hvilket dog er tilstrækkeligt, da Skibene meget sjældent bringe Ladninger hertil, medens de større Fartøier endog maae kaste deres Ballast, førend de lægge op i Havnen.

Af de vigtigere Varer var den samlede Indførsel i 1862: Bomuldsgarn 961 Pd. (i 1861: 1247 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 5038 Pd. (i 1861: 4881 Pd.), fremmed Brændeviin og Rom 931 Vo Btl. (i 1861: 552 1/2 Btl.), Stang- og Baandjern 16,601 Pd. (i 1861: 17,274 Pd.), Kaffe 22,532 Pd., Risengryn og Riismeel 7907 Pd. (i 1861: 10,913 Pd.), Salt 277 Tdr. (i 1861: 193 Tdr.), Steenkul 1769 Tdr. (i 1861: 1376 Tdr.), Sukker 53,774 Pd. (i 1861: 48,908 Pd.), Thee 488 Pd., Tobak 4635 Pd. (i 1861: 3831 Pd.), Trælast 9335 Cbfd.), Uldmanufacturvarer 2592 Pd. (i 1861: 1706 Pd.), Viin 199 Btl. (i 1861: 229 Btl.).

Af Kornvarer og Frøsorter var den samlede Udførsel i 1862: 7773 Tdr., hvoraf kun 450 Tdr. (Byg) udførtes til Udlandet. Skibsfarten var i 1862: i indenrigskfart indgaaet 784 Fartøier af 8436 Com.-Læsters Drægtighed med 1639 Læsters Bestuvning, udgaaet 515 Fartøier af 4981 Com.-Læsters Drægtighed med 375 Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 21 Fartøier af 540 1/2 Com.-Læsters Drægtighed med 75 1/2 Læsters Bestuvning, udgaaet 62 Fartøier af 1432 1/4 Com.-Læsters Drægtighed med 15 Læsters Bestuvning. Antallet af de i Marstal og sammes District (Ommel) ved Udgangen af Aaret 1862 hjemmehørende Fartøier vare 241 af 3631 Com.-Læsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862: 2336 Ro. 62 Sk., i 1861: 2031 Rd. 3 Sk.

I Marstal er, som anført, en Navigationsskole med 30 -40 Elever. Der holdes 3 Gange aarlig Navigationsexamen her af Navigations-Examinatoren i Flensborg. Toldinspecteuren for Ærø boer i Marstal. Ved Stedets Toldoppebørselscontrol er ansat en Controlleur og 2 Assistenten. For Postvæsenet er ansat en Postexpediteur. Marstal har en Spare- og Laanekasse. I Byen findes 15 Kjøbmænd, 4 Gjæstgiverier, 6 Bryggerier og 1 Mølle.

Endvidere i Sognet: Byerne Marstal (Bondebyen), Ommel med Skole (ved denne et Havneanlæg i Kløven, see ovenfor) og Kragnæs samt det udparcellerede Domainegods Gudsgave med 67 Parcellister, der hver boer paa sin Parcel. Mindre Samlinger af Beboelser ere Ommelshoved og Vesterskov. Ialt i Sognet, Handelspladsen medregnet, 1 Præstegaard, 12 Heelgaarde, 6 3/4 Gaarde (deriblandt 2 Parcelsteder), 40 1/2 Gaarde (8 Parcelsteder), 11 1/4 Gaarde (4 Parcelsteder), 68 mindre Gaarde (48 Parcelsteder), 121 Huse med Jord og 524 Huse uden Jord.

Indvaanere: 4050, hvoraf, som anført, 2590 i Marstal Handelsplads, i Landsognet 1460. Paa Handelspladsens Grund maa ifølge Regulativ af 26de Februar 1861, drives borgerlig Næring i samme Udstrækning som paa Kjøbstadgrund. Søfart og Handel er Hovederhverv), desuden drives noget Fiskeri. I Landsognet er Landbrug Hovederhvervet; fra Ommel og Kragnæs drives nogen Søfart og Fiskeri.

Sognet bestaaer af 2 Communer: Handelspladsen Marstal og Landdistrictet. Handelspladsens oeconomiske Forhold varetages af en Communalbestyrelse, bestaaende af Landfogden og 10 Communalrepræsentanter. Omendskjønt Pladsen udgjør en egen Commune, er den dog i communal Forbindelse med Landdistrictet og maa yde Bidrag til Repartitionsfondet. Landdistrictet er deelt efter de 3 Byer, der hver har sin Sandemand og Vraager, og det udparcellerede Domainegods Gudsgave med 2 Vraagere. 13 Lægd, Nr. 54 - 65 og 106. Marstal danner et Sognekald for sig.

Marstal Sogn var Annex til Rise indtil 1736, da Indvaanerne ansøgte om at maatte opbygge en egen Kirke. Denne blev færdig 1733 og indviet af Biskop Ramus. Det er en halv Korskirke med et Spiir paa Taget, lys og rummelig. Marstal vedblev dog indtil 1766 at være Annex til Rise.

Marstal skal have sit Navn af et fyrsteligt Stutteri, der laae paa Byens nuværende Plads. Siden Begyndelsen af forrige Aarhundrede har Byen hævet sig fra et lidet Fiskerleie, der efter Danske Atlas skylder Fiskeriet under Lolland sin Opkomst, først til en Flække og nu til en Handelsplads af stor Betydning med Hensyn til dens Søfartsbedrift. Den leed meget ved Pengeforandringen i 1814 og ved en Ildebrand Aaret efter, der lagde 62 Bygninger i Aske; men Antallet af Bygninger, Indvaanere og Skibe er imidlertid vedvarende i Stigning.

Husenes Antal var 1768: 83, 1827: 358, 1831: 370, 1863, som foranført, ca. 530. I 1768 havde Marstal 39 Fartøier, 1780: 66, 1823: 123, 1830: 126, 1835: 140, 1840: 165 af 1944 Clst., 1853: 211 af 2780 Clst., 1863, som foranført, 241 af 3631 Clst.

Indvaanernes Antal var 1780: 761, 1803: 1449, 1827: 2070, 1831: 2080, 1835: 3107, 1840: 2171, 1845: 2284, 1855: 2473, 1861: 2590.

Gudsgave (Gottesgabe) var forud et Gods, hvorefter et af Øens 4 Lehn benævnedes. Det tilhørte i Slutningen af det 16de Aarhundrede Hertug Hans den Yngre; derefter hans ældste Søn Christian død 1633) og de sønderborgske Hertuger; 1667 kom det til Kong Frederik III., nogle Aar senere til Hertug August af Nordborg-Pløn, og 1730 blev det af den sidste Hertug af Pløn Frederik Carl afstaaet til Kong Christian VI.

Efterat Hovedgaarden var afbrændt ved Lynild d. 4de Octbr. 1667, blev Godset det næste Aar nedlagt og Jorderne udparcellerede. Vest for Gudsgave paa Trappedals Mart ved det smalle Drei, som forbinder Marstal Sogn med den øvrige Ø, findes en med dobbelte Grave omgiven Plads, hvor et Vagttaarn har staaet, efter Sagnet opført af Absalon mod Sørøverne. Den Halvø, som Marstal Sogn danner, og som af Øens Beboere undertiden kaldes "Skovlandet", formoder J. N. Schmidt at være det i Jordebogen 1231 nævnte Kongsgods "Brunznæs."

Den lærde Botaniker Etatsraad og Professor Jens Wilken Hornemann var født i Marstal, hvor hans Fader var Præst, d. 6te Marts 1770.

Hverken over Nordborg eller Sønderborg Amter haves særskilte Beskrivelser; der henvises derfor her til de almindelige Skrifter over Slesvig, som ere nævnte ved Haderslev m. fl. Amter.

Kilde:

Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J. P. Trap. Kjøbenhavn.
I Commission Hos Boghandler G. E. C. Gad, Berlingske Bogtrykkeri ved L. N. Kalckar. 1864.

Udgivet i affotograferet udgave 1975 af Selskabet for udgivelse af kilder til Danmarks historie, med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Side 391 – 420.